

**O'ZBEKISTAN RESPUBLIKASI' JOQARI' HA'M WORTA ARNAWLI'
BILIM MINISTRILIGI**

**JOQARI' TA'LIM SISTEMASI'NDA PEDAGOG HA'M BASSHI'
KADRLARDI' QAYTA TAYARLAW HA'M WOLARDI'N'
QA'NIGELIGIN JETILISTIRIWDI SHO'LKEMLESTIRIW BAS ILIMIY-
METODIKALI'Q WORAYI'**

**QARAQALPAQ MA'MLEKETLIK UNIVERSITETI JANI'NDAG'I'
PEDAGOG KADRLARDI' QAYTA TAYARLAW HA'M WOLARDI'N'
QA'NIGELIGIN JETILISTIRIW AYMAQLIQ WORAYI'**

Tastiyiqalayman
Aymaqliq worayi' direktori
_____ **K.Ubaydullaev**
“ ” _____ **2015 j.**

«DUN`YA DINLERI TARIYXI»

**MODULI BOYI'NSHA
WOQI'W-METODIKALI'Q KOMPLEKS**

Du'ziwshi

dots. Karlibayev M.A.

No'kis – 2015

MAZMUNI'

IS BAG'DARLAMASI'	2
LEKCIYALAR TEKSTLERI	9
1-tema: DIN MA'SELELERIN U'YRENIWSHI ILIM TARAWLARI'	9
2-tema. DINTANIWDIN' AKTUAL MA'SELELERI	14
3-tema. A'YYEMGI DINIY ISENIMLERDIN' TRANSFORMACIYASI HA'M MIYRASLIQ MA'SELESI	19
4-tema: ZOROASTRIZM HA'M QARAQALPAQSTAN ILIMI JAN'ALIQLARI	24
5-tema: ISLAM HA'M SUFIZM. ZIYARAT	31

IS BAG'DARLAMASI'

I. Moduldin' maqseti ha'm wazi'ypalari'

Joqari' bilim beriw ma'kemelerinin' "Ma'nawiyat tiylarlari'" bag'dari' ha'm qa'nigelikleri ushi'n uli'wma ka'siplik ha'm qa'nilegik pa'nleri boyi'nsha sabaq beriwshi pedagoglardi'n' qa'nigeligin jetilistiriw kursi'ni'n' maqseti mi'nalardan ibarat: pedagogikali'q xi'zmet ushi'n teoriyali'q ha'm ka'siplik tayarli'qti' ta'miyinlew ha'm jan'alaw, woqi'ti'wshi'ni'n' professionalli'q kompotenciyyasi'n rawajlandi'ri'w tiykari'nda ta'lim-ta'rbiya processin na'tiyjeli sho'lkemlestiriw ha'm basqari'w boyi'nsha bilim, ko'nlikpe ha'm qa'nigeliklerdi bekkemlewge qarati'lg'an.

Joqari' woqi'w wori'nlarida Ma'nawiyat tiylarlari' pa'ni bag'darlari'ndag'i' ha'm qa'nigeliklerinin' uli'wma ka'siplik ha'm qa'nigelik pa'nler boyi'nsha sabaq beriwshi pedagoglardi'n' qa'nigeligin jetilistiriw kursi'ni'n' maqseti: pedagogikali'q kadrlardi'n' tayarli'g'i'na qoyi'latug'i'n talaplar, ta'lim-ta'rbiyag'a tiyisli hu'jjetler, pedagogika menen psixologiyani'n' a'hmiyetli mashqalalari' ha'm ha'zirgi zaman koncepciyalari', a'meliy sheti tili, shet ellerdegi bilim beriw ta'jiriybeleri, pedagogti'n' jeke ha'm ka'siplik informaciya ken'isligin proektlew, pedagog kadrlardi'n' qa'nigeligin jetilistiriwdin' sapasi'n bahalaw isleri, Ma'nawiyat tiylarlari' tarawi'ndag'i' innovაციyalar ha'm a'hmiyetli mashqalalardi'n' mazmuni'n uyreniwge bag'darlawdan ibarat.

II. Moduldi juwmaqlag'anda ti'n'lawshi'lardi'n' bilim ha'm ko'nlikpelerine, alg'an qa'nigeligine qoyi'latug'i'n talaplar:

Ku'tilgen natijeler:

Ti'n'lawshi':

- O'zbekistan Respublikasi'ni'n' Konstituciyasi', bilim beriw tarawi'ndag'i' ma'mleketlik siyasat ha'm basqa da ni'zam ja'ne huquqi'y-normativlik hu'jjetlerdi;
- "Bilimlendiriw haqqi'nda" g'i' O'zbekistan Respublikasi' menen Qaraqalpaqstan Respublikasi' ni'zamlari'ni'n', Kadrlardi' tayarlaw boyi'nsha milliy programmani'n', basqa da ni'zam hu'jjetlerinin' qabi'l etiliwi, mazmuni' ha'm a'hmiyetin;
- Ma'mlekette ju'z berip ati'rg'an demokratiyali'q wo'zgerislerdi ja'ne de teren'lestiriw ha'm puqarali'qja'miyetti rawajlandi'ri'w konciepciyasi'n;
- Bilim beriw sistemasin rawajlandi'ri'wdi'n' yen' a'hmiyetli bag'larlari'n;
- Bilim beriw sistemasinda baylani's ha'm kommutativlik processlerinin' qa'liplesiwi menen ni'zamli'qlari'n;
- Pedagogikali'q processler ni'zamlari' ha'm jeke adamdi' woqi'ti'wdi'n', ta'rbiyalaw menen rawajlandi'rdi'n' ha'zirgi zaman teoriyasi' menen texnologiyalari'n;
- Bilim beriw tarawi'ndag'i' innovაციyalardi';
- Ja'miyet penen bilim beriwdi informaciyalasti'ri'w texnologiyalari'n;
- Pedagogika menen psixologiyani'n' son'g'i' jetiskenliklerin;
- Ma'nawiyat tiylarlari' iliminin' yen' son'g'i' jetiskenliklerin;

- Ma'nawiyat tiylarlari' pa'nin woqi'ti'wdag'i' aldi'n'g'i' shet el ta'jiriybelerin;
- Dindi u'yreniw jumislari'n ali'p bari'w usi'llari'n;
- Oqi'ti'wshi'ni'n' innovatsiyali'q xizmetin;
- Ha'zirgi zaman bilim beriw usi'llari'n;
- Pedagogikali'q sheberlik tiykarlari'n **biliwi kerek.**

Ti'n'lawshi':

- ta'lim-ta'rbiya processinin' maqsetlerine erisiwde woqi'w worni'ni'n' xizmetin ta'miyinlew;
- ta'lim-ta'rbiya processin rawajlandi'ri'wg'a qarati'lg'an innovatsiyalardi' islep shi'g'i'w ha'm yendiriw;
- qabi'l yetilgen qararlardi'n' na'tiyjelerin bahalaw ha'm boljaw (prognoz);
- bilim beriwdin' sapasi'n qadag'alay ali'w;
- woqi'w-metodikali'q hu'jjetlerdi do'rete ali'w;
- bilim beriw processinde informatsiyali'q-kommunikatsiyali'q texnologiyalardan paydalana ali'w;
- pedagogikali'q xizmetke innovatsiyalardi' endiriwdin' na'tiyjeli usi'llari'nan paydalani'w;
- ha'zirgi zaman pedagogikali'q texnologiyalari'n bilim beriw processine endiriw;
- virtualli'q laboratoriyali'q jumi'slardi' qoyi'w ha'm qollani'w;
- shet tillerdegi dereklerden paydalana ali'w;
- elektronli'q woqi'w materiallari'n do'retiw texnologiyalari'n biliwi ha'm wolardi' bilim beriw processinde paydalani'wi';
- pedagoglarda ka'siplik kompetenciyanı' bekkemlew processinde ha'r kimnin' wo'zin rawajlandi'ri'wg'a bolg'an mu'mkinshiliklerin qa'liplestiriw;
- jeke pedagogikali'q ha'm metodologiyali'q ma'deniyatti' rawajlandi'ri'w;
- bilim beriw processin sho'lkemlestiriw ha'm basqari'w;
- O'zbekistan Respublikasi'ndag'i' normativlik hu'jjetler sistemasi'ndag'i' wo'zgerislerdi wo'z islerine endire ali'w **ko'nlikpelerine iye boli'wi' lazi'm.**

Ti'n'lawshi':

- pedagogikali'q monitoringti' ali'p bari'w;
- psixologiyali'q-pedagogikali'q diagnostikani'n' ha'zirgi zaman usi'llari'nan paydalani'w;
- Ma'nawiyat tiylarlari'. Dintaniw boyi'nsha innovatsiyali'q woqi'w shi'ni'g'i'wlari'n proektlew, a'melge asi'ri'w, bahalaw, bekkemlew;
- qa'nigelik pa'nlerin woqi'ti'wdi'n' didaktikali'q ta'miyinleniw do'retiw;
- kommunikativlik wazi'ypalardi' sheshiw texnologiyalari', ka'siplik sheberlik usi'llari'nan paydalani'w **qa'biletliklerine iye boli'wi' za'ru'r.**

III. Moduldin' woqiw rejedegi basqa pa'nler menen baylani'sli'g'i

Tariyx, etnografiya, arxeologiya, filosofiya, sociologiya, psixologiya, a`debiyat, fol`klor h.t.b.

IV. Moduldin' joqari' ta'limdegi worni'

Joqari' oqi'w ori'nlari'ni'n' professor-oqi'ti'wshi'lari'ni'n' Ma'nawiyat tiylarlari'. Dintaniw, Duniya dileri tariyxi pa'nlerin oqi'ti'wda son'g'i' ji'llari' u'lken o'zgerislerge ushi'rag'anli'g'i', ko'plegen Ma'deniy qubi'li'slarg'a bolg'an ko'z-qaraslardi'n' pu'tkilley o'zgergenligi, soni'n' menen pa'nnin' mashqalalari'n sheshiwde jan'a usi'llardi'n', xali'qarali'q birge islesiwlerdin' ja'ne sezgirda'lligi joqari' bolg'an a'sbap-u'skenelerdin' payda bolg'anli'g'i'na ni'q biliwisha'rt. Bul jag'daylardi'n' barli'g'i'da "Duniya dileri tariyxi" iliminin' rawajlani'w strategiyasi' ha'm ilimiy-texnikali'q progressi" pa'ninde sistemali' tu'rde sa'wlelendiriledi.

V. Modul boyi'nsha saatlardi'n' bo'listiriliwi

№	Temalar	Ti'n'lawshi'ni'n' woqi'w ju'klemesi, saatlarda					
		Ha'mmesi	Auditoriyadag'i' woqi'w ju'klemesi				O'z betinshe jumi's
			Ja'mi	Soni'n' ishinde:			
				Teoriyalı'q	A'meliysabaqlar	Ta'jiriybe almasi'w	
1	Din ma'selelerin u'yreniwshi ilim tarawları'	2	2	2			
2	Dintaniwdin' aktual ma'seleleri	2	2	2			
3	A'yyemgi diniy isenimlerdi u'yreniwde etnografiyanin' roli	2	2		2		
4	Zamanago'y diniy konfessiyalar ko'rinisi	2	2		2		
5	Diniy qa'diriyat tu'sinigi	2	2		2		
6	A'yyemgi diniy isenimlerdin' transformaciya ha'm miyrasiylik ma'sesei	2	2	2			
7	Zoroastrizm ha'm Qaraqalpaqstan ilim jan'aliqlari	2	2	2			
8	O'zbekistanda arxeologiya ilimi ha'm zoroastrizm izlerin u'yreniw	2	2		2		
9	Orta Aziyada xristianliq izleri	2	2		2		
10	O'zbekistanda buddizm izleri	2			2		
11	Islam ha'm sufizm. Ziyarat	2	2	2			
12	Ozbekistan ha'm Qaraqalpaqstan islam tariyxi jan'aliqlari	2	2		2		
13	Islamizm ha'm islam. Diniy ekstremizm ma'seleleri	2	2		2		
	Ja'mi		26	10	16		

TEORIYALIQ SHINIG'IWLAR MAZMUNI

Dun`ya dinleri tariyxin u'yreniwdin` teoriyalıq-metodologiyalıq tiykarları. Dun`ya dinleri tariyxı tipologiyasına jan`asha jantasıw: sotsiallıq-tariyxıy xronologiyalıq ha'm ha`zirgi zaman ilim jetiskenlikleri ko`z qarasınan diniy-

filosofiyalıq ko`z-qaraslar. Globalisasiw protsessinde du`n`ya dinlerinde qa`diriyatlarg`a qatnaslı qızıg`ıwdın` artıwı. Dun`ya dinlerinde urıs ha`m tınıshlıq haqqındag`ı ideyalar. Xalıqaralıq terrorizm ha`m ekstremizmge qarsı gu`res ta`jiriybeleri. Xalıqaralıq diniy sho`lkemlerdin` hu`jdan erkinligin ta`miyinlewdegi isleri. G`MAda hu`jdan erkinliginin` ta`miyinleniwi. O`zbekistanda hu`jdan erkinliginin` konstitutsialıq kepilleniwi.

A`MELIY SHINIG`IWLAR TEMALARI HA`M MAZMUNI

Ameliy shinigiwlardi “rolli woyin”, “case study”, “aqliy hu`jim metodlari`nan paydalang`an halda kishi toparlarg`a bo`lip wo`tiw maqsetke muwapiq. Bunda oqıw protsessinde paydalanatug`ın zamanago`y mettdoldardın`, pedagogikalıq ma`limleme texnologiyalarınan paydalanılıwı, lektsiyalar boyınsha zamanago`y komp`yuter texnologiyaları ja`rdeminde mul`timediyalı prezentatsiya tayarlaw, a`meliy sabaqlarda pedagogikalıq ha`m ma`limleme-komunikatsiya texnologiyalarınan ken` paydalanıw, alding`ı tajiriybelardi u`yreniw ha`m g`alabalastırıwdı na`zerde tutiladi.

Diniy ideologiyalardin` tariyxıy basqışları, insaniyat tariyxında tutqan ornı. Din tariyxin u`yreniwde tiykarg`ı dereklik materiallar. Xalıqlardin` o`z-ara qatnasıqlardın` dinlerdin` tarqaliwına ta`siri.

Modul boyi`nsha bilim, ko`nlikpe ha`m iskerligi:

Kursti` wo`tiwdin` bari`si`nda ti`n`lawshi` da ha`zirgi zaman Ma`nawiyat tiykarlari. Dintaniw kursi`ni`n` tiykarg`i` mashqalalari, olardi` sheshiw`din` jollari, fundamentalli`q ha`m a`meliy ma`selelerdi sheshiwde rawajlang`an eller ta`repinen bo`linip shi`g`ari`li`p ati`rg`an qarji`lar, islenip ati`rg`an jumi`slar haqqi`nda ayqi`n tu`rdegi bilimlerge iye boladi`. Usi`ni`n` na`tiyjesinde olar Ma`nawiyat tiykarlari. Dintaniw iliminin` ha`zirgi zamanlardag`i `ha`rqi`yli` bag`darlari` boyi`nsha studentlerge sabaqlar o`tkende fundamentalli`q ko`z-qaraslarg`a iye boli`p, wo`tilip ati`rg`an temalardi`n` mazmuni`n` teren`tu`rde sa`wlelendire aladi`.

USI`NI`LATUG`I`N O`Z BETINSHE JUMI`SLARI`NI`N` TEMALARI`

1. Dun`ya dinleri tariyxı iliminin` ha`zirgi zaman mashqalalari`.
2. Dinlerdin` klassifikasiyasi
3. A`yyemgi din formalari
4. Kop qudayliq formalari
5. Buddizm dininin` tarqaliwi`
6. Xristianliq dini ha`m onin` bag`darlari`.
7. Islam dini ha`m O`zbekistanda musulman ma`deniyati miyrasi
8. Sufizm ta`liymati. Worta Aziya sufiylari`.

A'DEBIYATLAR DIZIMI

1. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992. -22 б.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Тошкент: Ўзбекистон, 1996. Т.1. -364 б.
3. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. – Тошкент: Ўзбекистон, 1994. Т.2. -380 б.
4. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. – Тошкент: Ўзбекистон, -Т. 3. 1996.
5. Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби. - Тошкент: Ўзбекистон, 1997. Т.5. -384 б.
6. Каримов И. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. Т.7. – Тошкент: Ўзбекистон, 1999.
7. Каримов И.А. Озод ва обод ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. – Тошкент: Ўзбекистон, 2000. Т.8. -528 б.
8. Каримов И.А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. - Тошкент: Ўзбекистон, 2001. Т.9. -439 б.
9. Каримов И.А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002. Т.10. -432 б.
10. Каримов И.А. Биз танлаган йўл – демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. – Тошкент: Ўзбекистон, 2003. Т.11. -320 б.
11. Каримов И.А. Жамиятни эркинлаштириш, ислохотларни чуқурлаштириш, маънавиятимизни юксалтириш ва халқимизнинг ҳаёт даражасини ошириш-барча ишларимизнинг мезони ва мақсадидир. - Тошкент: Ўзбекистон, 2007, Т. 15. -126 б.
12. Каримов И.А. Мамлакатимиз тараққиёти ва халқимизнинг ҳаёт даражасини юксалтириш – барча демократик янгилашни ва иқтисодий ислохотларимизнинг пировард мақсади. –Тошкент: Ўзбекистон, 2007.
13. Каримов И.А. Юксак маънавият - енгилмас куч. -Тошкент: Маънавият, 2008. -176 б.
14. Каримов И.А. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва янгилашни изчил давом эттириш – давр талаби // “Халқ сўзи “ 2009 йил 14 февраль.
15. Каримов И.А. Энг асосий мезон – ҳаёт ҳақиқатини ақс эттириш. Тошкент: Ўзбекистон, 2009.
16. Каримов. И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. Тошкент: Ўзбекистон, 2011.
17. Каримов И.А. Демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш – мамлакатимиз тараққиётининг асосий мезонидир. 19-жилд. - Т.: Ўзбекистон, 2011. – 360 б.
18. Каримов И.А. Ўзбекистон халқига тинчлик ва омонлик керак. Т.21. – Т.: Ўзбекистон, 2013.
19. Абдурахмонов М., Отамуротов С., Маънавий салоҳият. Ўқув қўлланма. Тошкент: Университет, 2009.

20. Абдусамедов А. Динлар фалсафаси. (Магистрлар учун услубий қўлланма.) –Тошкент: -2010
21. Абдусамедов А. Ислом дини ва маънавияти. (Фалсафа факультети “Миллий истиқлол ғояси, ҳуқуқ ва маънавият асослари” йўналиши бакалавр босқичи талабалари учун маърузалар матни) –Тошкент: -2007. -199 б.
22. Абдусамедов А.Э. Динлар тарихи. -Тошкент: ЎЗМУ, 2004. -208 б.
23. Имомназаров М., Саидов М. Миллий тараққиётнинг маънавий-ахлоқий асослари. Ўқув қўлланма. “Академия” Тошкент, 2005.
24. Ислом ва ҳозирги замон: ўқув қўлланма. Масъул муҳаррир Ш.Ёвқочев. - Т.: “Тошкент ислом университети” нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2010. - 207 б.
25. Йўлдошхужаев Х., Раҳимжонов Д., Комилов М. Диншунослик маърузалар матни. - Т.: ТошДШИ нашриёти, 2000.
26. Миллий маънавиятимиз асослари. Ўқув қўлланма. “Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти” нашриёти, Тошкент, 2006.
27. Мўминов А.Қ. Диншунослик асосларини ўқитиш ва ўрганишнинг ягона концепцияси. - Т.: ТошДШИ нашриёти, 1999.
28. Мўминов А. ва бошқ. Диншунослик (дарслик). -Тошкент: «Mehnat», 2004.
29. Отамуротов С., Раматов Ж., Хусанов С. Маънавият асослари. Ўқув қўлланма. А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. Тошкент, 2002.
30. Садулла Отамуратов. Сарвар Отамуратов. Ўзбекистонда маънавий-руҳий тикланиш. Ўқув қўлланма. –Тошкент: Янги аср авлоди, 2003.
31. Умаров Э., Абдуллаев М. Маънавият асослари. Ўқув қўлланма. Тошкент: Чўлпон номидаги нашриёт матбаа ижодий уйи, 2006.
32. Қуранбоев Қ., Абдурахмонов М. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг “Юксак маънавият-енгилмас куч” асарини ўқитиш бўйича ўқув-услубий қўлланма. Тошкент, 2010.
33. Ҳамдамова М. Маънавият асослари. Ўқув қўлланма. Тошкент: “Фан ва технология” нашриёти, 2008.
34. Хасанов А., Комилов М., Уватов У., Азимов А., Раҳимжонов Д., Зоҳидов К., Ислом тарихи. Дарслик. - Т.: «Тошкент ислом университети» матбаа-нашриёт бирлашмаси, 2008.

Normativ huquqiy hu'jjetler

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2014.
2. “Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни (янги таҳрири) // Ўзбекистоннинг янги қонунлари, № 19. –Тошкент: Адолат, 1998. 224-234 б.

IV. Электрон таълим ресурслари

1. [www. Ziyonet. uz](http://www.Ziyonet.uz)
2. www. edu. uz
3. Infocom.uz электрон журнали: www.infocom.uz
4. www. nuuz.uz
5. www.bimm.uz

LEKCIYALAR TEKSTLERI

1-tema: DIN MA'SELELERIN U'YRENIWSHI ILIM TARAWLARI'

REJE:

1. Dintaniwdin' gumanitar ilimlari menen qatnasi
2. Batris avtorlarinda dinge baylanisli ideya ha'm pikirler
3. Shigis avtorlarinin dindi ta'riyiplewi
4. Dinge baylanisli miyraslar

Gilt so'zler: etnologiya, etnografiya, antropologiya, miyras, islam, iqtiqat

Dinshunoslik fani ijtimoiy-gumanitar fanlar bilan uzviy bog`liq holda shakllangan, rivojlangan va hozirda ushbu jarayon davom etmoqda. G`arbda XIX asrning o`rtalarida vujudga kelgan dinshunoslik fani ancha yo`l bosib o`tdi va ko`plab ilmiy natijalarga erishdi. Mustaqillik tufayli O`zbekistonda bu soha bilan yaqindan tanishish, mutaxassis kadrlarni tarbiyalash boshlandi. Dinshunoslik sotsiologiya, psixologiya, falsafa, antropologiya, filologiya, tarix fanlari bilan bog`liq holda o`rganilmoqda kerak. Zero, dinshunoslik fani mazkur fanlar bilan hamkorlik qilib, tutashgan joyida uning turli sohalari vujudga kelgan.

Biroq tarixga nazar solsak, Sharq olimlari, fozillari hamda ulamolari islom dini bilan bir qatorda boshqa dinlarning ta`limoti, tarixi, muqaddas manbalari haqidagi ma`lumotlar bilan qiziqqanlar. Bu sohada ko`plab asarlar yaratilgan bo`lib, keyinchalik ular "Dinshunoslik" fanining taraqqiyoti uchun fundamental manba bo`lib xizmat qilgan. Abu Rayhon Beruniyning "Osor al-boqiya min al-qurun al-xoliya" (O`tmish xalqlardan qolgan yodgorliklar), Muhammad Sha`rstoniyning "al-Milal van-nihal" (Dinlar va oqimlar), Ibn Hazm Andalusiyning "Al-fasl fil-milal val-ahvo` van-nihal" (Dinlar va adashgan firqalar va mazhablar haqidagi) kabi asarlari bunga misol bo`la oladi. Misrning taniqli olimlaridan Muhammad Xalifa: "Dinlar tarixi fani Islom ilmiy merosidagi asosiy ilmlardan biri bo`lib, afsuski, unga zamonaviy musulmon tadqiqotchilari tomonidan etarlicha e`tibor qaratilmayapti. Holbuki, Islom ulamolari ilk hijriy asrlardan boshlab dinlarni o`rganishga kirishganlar va bu borada muayyan uslubiyat yaratib, bebaho asarlar yozganlar" – deb, bu cohaning muammolarini juda chiroyli tasvirlab bergan. Zero, Beruniyning mazkur kitobi arab, ingliz, fors, rus tillariga tarjima qilingani turli millat olimlarining bu kitobga qanchalar qiziqqanini bildiradi.

Shuningdek, Qur`oni karimda ham yahudiylik, xristianlik, sobiiylik, zardushtiylik kabi dinlarga oid ko`plab ma`lumotlar keltirilgan. Hadislarda ham xuddi shunday ma`lumotlar bor. Islom dinining muqaddas ikki manbasida boshqa dinlar haqidagi ma`lumotlarning mavjud musulmonlarga boshqa e`tiqodlarni bilish zarurligini bildiradi.

Dinlarni o`rganishda ularni muayyan mezon asosida tasnif etib, o`rganish lozim bo`ladi. Bu dinlarning tarixi, shuningdek, bir-biriga kilgan ta`siri kabi jihatlarini chuqur va har tomonlama mukammal o`rganilishiga zamin yaratadi. Dinshunoslar turli ilm-fan sohalari vakillari bo`lib, dinlarni o`zlariga mansub bo`lgan ilm yo`nalishi nuqtai nazaridan o`rganib, turlicha tasniflaganlar. Shuning uchun bu

tasniflar o'rtasida ba'zi tafovutlar bo'lishi tabiiy. Masalan, din tarixi bilan shug'ullanuvchi olimlar dinlarni yuzaga kelish tarixiga ko'ra davriy jihatdan tasniflagan boshqa bir guruh olimlar dinlarning paydo bo'lgan va tarkalgan mintaqalarga ko'ra tasniflaganlar.

G'arb dishunosligining asosiy yo'nalishlaridan din antropologiyasi, din tarixi, din sotsiologiyasi, din psixologiyasi, qiyosiy dinshunoslik kabi yo'nalishlar vujudga kelgan va keng tajribaga ega bo'lib ulgurgan.

Psixologiya fani tarmoqlari murakkab hodisa bo'lgan dinni inson ruhiyati bilan bog'liq holda tahlil qilgan. Buning natijasida "din psixologiyasi" fani shakllangan va rivojlangan.

Muayyan jamiyatda diniy ta'limotning tarqalishi, uning kishilar ongiga ta'sir darajasi (diniy ong darajasi), ijtimoiy va madaniy-ma'naviy hayotga ta'siri va rolini aniqlash maqsadida sotsiologik tadqiqotlar xulosalariga murojaat qilinadi. Keyingi ikki asr davomida dinni ijtimoiy hodisa sifatida o'rganuvchi "din sotsiologiyasi" fani barq urib rivojlandi.

Bulardan tashqari dinshunoslikning "din antropologiyasi", "din fenomenologiyasi", "din etnologiyasi", "din tarixi", "din geografiyasi", "din falsafasi" kabi sohalari mavjudki, ularning yutuqlaridan ham dinshunoslik fanini o'qitish va o'rganishda foydalanish mumkin.

Keyingi yillarda Dinshunoslikning yangi-yangi qirralari ochilmoqda. Avvalgi qarashlar o'z o'rnini zamonaviyroq yo'nalishlarga bo'shatmoqda. Masalan, Benjamen Konstan, aka-uka Grimmlar, Maks Myuller kabi olimlar asos solgan mifologik maktab tomondan Dinshunoslikning shunday yangicha fikrlarni o'zida mujassam etgan tarmog'i – dinlarni o'rganishda mintaqaviy yondashuvdir. Bu soha yangi bo'lishiga qaramay dinlar haqidagi ma'lumotlarni aniq va haqiqatga yaqinroq tarzda ochib berishga xizmat qiladi. Rus dinshunoslaridan L.S. Vasil'ev va S.A.Tokarevlarning ishlari aynan mana shu yo'nalishdagi tadqiqotlardan hisoblanadi. Dinshunoslik tarixiga nazar solsak buyuk vatandoshimiz, qomusiy olim Abu Rayhon Beruniy «Hindiston» nomi bilan mashhur bo'lgan eng yirik asari «Tavdik mo li-l-Hind min ma'qula maqbula fi-l-aqli av marzu-la» («Hindlarning aqlira sig'adigan va sig'maydigan ta'limotlarini aniqlash») aynan shu yo'nalishda yozgan.

Mintaqaviy yondashuvning o'ziga ustunliklari quyidagilarda namoyon bo'ladi:

1. Dinlarni o'rganishda bir dinning biror mintaqada yoyilishi, u erdagi urf-odatlar an'analar ta'sirida milliylik kasb etishiga e'tibor qaratish, talabalarning o'ziga xos aniq va to'liq ma'lumot olishga yordam beradi. Chunki dinni o'rganish bilan birga mazkur dinlar yoyilgan mintaqani ham o'rganish, e'tiqod qiluvchilar hayotida tutgan o'rnini bilish muhim masalalar hisoblanadi.

2. Din biror bir mintaqaga kirib kelganda, o'sha mintaqadagi urf-odat va an'analar bilan qorishadi, uyg'unlashadi. Demak, dinning yangi ko'rinishi hosil bo'ladi. Masalan, ilk diniy tasavvur hisoblangan totemizmning Hindiston va Avstraliyadagi o'ziga xos mintaqaviy ko'rinishi, yoki islomdagi mazhablarning ma'lum bir mintaqaga xosligi. Shularni inobatga olib, dinlarni o'rganishda mintaqaviy jihatlari bilan tadqiqotlar olib borilsa, bu dinning mintaqaviy

xususiyatlari, umumiyliigi va farqli jihatlari yoritilsa o'quvchiga katta yordam beradi.

Hindistonda shakllangan Braxmanlik, Hinduizm, Sikkizm, Buddizm kabi dinlarini tadqiq etar ekanmiz, ular orasidagi o'xshash jihatlari darhol ko'zga tashlanadi. Jumladan:

- Ko'pxudolilik va xudolarni odam qiyofasida tasavvur qilish;
- hayvonlar: sigir, maymun, kalamush, ayrim o'simliklar va tabiat jismlarini muqaddaslashtiriladi;
- ruhning ko'chib o'tishi (tanosux yoki reinkarnatsiya);
- kasta qoida. Ya'ni jamiyatdagi barcha insonlar muayyan tabaqa vakili sifatida dunyoga keladi va o'sha darajada yashab o'tadilar.

So'zimizni yanada tushunarli bo'lishi uchun o'quvchiga yaqinroq bo'lgan islom dini va Markaziy Osiyo mintaqasiga oid misollarga to'xtalsak. Ma'lumki, mazkur mintaqaga islom dini bilan erlik aholiga yangicha e'tiqod, ibodat va marosimlar kirib keldi. Biroq, shu bilan birga islom diniga Markaziy Osiyo xalqlarining urf-odatlarini, an'analarini, mentalitetini o'z ta'sirini ko'rsatdi. Buni quyidagilarda ko'rish mumkin:

A) **Me'morchilik.** Ma'lumki, islom dunyosining asosiy belgilari, qadriyatlarini masjid va madrasalar bilan bog'liq. Saudiya Arabistonidagi Masjid al-Haram, masjid an-nabaviy, Misrdagi al-Azhar universiteti va Muhammad Ali yoki Amr ibn Os masjidlari, Turkiyadagi Ayo Sofiya masjidi. Bularning har biri o'z mintaqasiga xos arxitektura namunalari. Shuningdek, Shohi Zinda, Registon, Minorai Kalon va Masjidi Kalon, Hazrati Imom komplekslari islom qadriyatlarining o'zbekona me'morchilik asosida qurilgan namunalari.

V) **Kiyinish.** Avvalo aytish kerakki, islom dinida xristianlik, buddaviylik dinlarida bo'lgani kabi alohida diniy libos belgilanmagan. Shunga qaramay Markaziy Osiyo ulamolari o'zlarining katta oq matodan o'ralgan sallalari, chakmon va uning ustidan bog'langan belbog' bilan boshqa mintaqalardan ajralib turganlar. Boshqa hech bir joyda sallani bu kabi o'ralishini uchratmaysiz.

G) **Fiqhiy masalalar.** Ma'lumki islomda to'rtta fiqhiy mazhab mavjud. Markaziy Osiyo mintaqasida asosan hanafiy mazhabiga ergashiladi. Aytish mumkinki, bu hududda o'ziga xos maktab maktab yuzaga kelib, uning vakillari e'tiqodiy va fiqhiy masalalarda Imom Abu Hanifaning qarashlarini rivojlantirganlar. Deyarli butun hanafiy mazhabi vakillari Burhoniddin Marg'loniyning "Al-Hidoya" asariga suyuksalar, Abu Mansur Moturidiyning e'tiqod (kalam) ilmidagi qarashlari ham mazkur mazhab uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Bu, shubhasiz, mintaqal bilan bog'liq.

Yana bir misol. Mazhab tuzuvchilaridan Imom Shofei Shomning G'azza viloyatida hijriy 150 yili tavallud topgan. Iroq, Hijoz o'lkalarining bir necha shaharlarida yashab ijod etgan. Bag'dodda olim sifatida mashhur bo'lgan. Ahmad ibn Hanbal, Abu Savr, a'-Za'faroniy va al-Karobisiy kabi Iroq ahlining eng yirik ulamolari undan hadis rivoyat qilishgan. Hijriy 198 yili Misrga mehmon bo'lib boradi va o'sha erda muqim bo'lib qoladi. Misrdagi ijtimoiy holat, aholining

mentaliteti, odatlarni ko`rib o`zining Iroqdagi qarashlarini o`zgartiradi va “al-Umm” nomli kitobini yangicha qarashlar bilan yozdi.

Yana bir misol: issiq iqlimli Arab mamlakatlaridan tarqalgan Shofey mazhabida tahorat olgandan so`ng yuz-qo`lni artmaslik sunnat hisoblanadi. Mo`tadil iqlimli Markaziy Osiyo va Sibir, Tatariston kabi sovuq o`lkalarda tarqalgan hanafiy mazhabi tahoratdan so`ng artinmaslik makruh hisoblanadi. Bunga o`xshash misollarni yana ko`plab keltirish mumkin.

Dinlar tarixini o`rganishda mintaqaviy yondashuvning o`ziga xos jihati shundaki, mintakadagi aynan bir dinni ikkinchi dinga ta`siri va o`zaro qarishuvi, yoki turli mintaqada dinlarini o`zaro o`xshash jihatlari yoki farqli tomonlarini o`rganishdan iborat.

S.A.Tokarevning dinlar tarixini o`rganishda dunyoni geografik joylashuviga qarab, mintaqalarga bo`lib olgan holda tadqiq etgan. Masalan, Avstraliya va Tasmaniya dinlari, Amerika dinlari, Uzoq Sharq dinlari, Volga bo`yi dinlari, Markaziy Amerika dinlari kabi.

L.S.Vasil`evning kitobi esa, Sharq dinlari tarixini o`rganishga bafishlangan bo`lib, bir dinning turli quduklardagi ko`rinishlari tadqiq etgan. Masalan, “Hindistonda buddizm”, “Xitoyda buddizm”, “Yaponiyada buddizm” kabi. Muallif mavzuni “Buddizm” deb qo`yishi ham mumkin edi. Uning asosiy maqsadi ayni bir dinning turli mintaqalarda ko`rinishlarini to`laligicha ochib berish va har tomonlama tahlil qila bilishdan iborat. Chunki, dinni umumiy holda mintaqalarga bo`lmasdan o`rganadigan bo`lsak, ayrim jihatlari e`tibordan tashqarida qolishi mumkin. Bu haqda L.Vasil`evning o`zi shunday deydi: “Ma`lumotlarni mintaqaviy-xronologik tarzda berib asosiy diqqatni Sharq dinlarning moslashuviga qaratib, muallif o`quvchiga nafaqat Sharq dinlari, balki diniy e`tiqodlar asosida vujudga kelgan mintaqaviy madaniyatlarning mohiyatini ochib berishni maqsad qilib olgan.”

Shularni e`tiborga olgan holda xulosa qiladigan bo`lsak, avvalo, dinshunoslik sohasida fundamental tadqiqotlar olib borish dolzarbligicha qolaveradi. Qolaversa, sharqshunoslik tajribalariga tayangan holda xitoyshunos (sinolog), hindshunos (hindolog), afrikashunos, amerikashunos kabi mutaxassilarni tayyorlash kerak. Faqat ularni mintaqada tili va adabiyoti bilan chegaralanib qolmay, ularning tarixi, dinlari, urf-odatlari xususida ham tadqiqotlar olib borsalar maqsadga muvofiq bo`lardi. **(Haydarxon YO`LDOSH XO`JAEV materiallari)**

O`Z-OZ`IN QADAG`ALAW USHIN SORAWLAR:

1. Din tariyxin izertlegen avtorlar ha`m shig`armalar
2. Beruniy ha`m basqa babalar miyrasinda islami dini ha`m basqa dinler haqqinda maglumatlar
3. Diniy estelikler. Materialliq ha`m materialliq emes miyraslar

PAYDALANI'LG'AN A'DEBIYATLAR DIZIMI

1. А. Мўминов ва бошқалар. Диншунослик /олий таълим муассасалари бакалаврият ва магистратура талабалари учун дарслик. – Тошкент. Мехнат. 2004. – Б.8.
2. 20. ص – 2000- قرهاقلا -تفيلذ دمحم نسد يدلأا خيرات«ان»
3. Немис шарқшунос ва берунийшунос олими Эдуард Захау (1845-1930) томонидан 1876-1878 йилларда биринчи марта арабча, 1879 йили инглиз тилидаги таржимасини Лейпцигда нашр қилди.
4. Акбар Доно Сиришт Сайрафий томонидан 1943 йили Тезфонда нашр этилди.
5. Рус арабшунос олими М.А. Салье томонидан биринчи марта рус тилига 1957 йилда таржима қилинди.
6. Васильев Л.С. История религий Востока. Учебное пособие для вузов. – 4-е изд. – М. Книжный дом “Университет”, 1999. – 432 с.
7. Токарев С.А. Религия в истории народов мира. – 4-изд., испр. Идоп. – М.: Политиздат, 1986. – 576.с.
8. Академик В. Р. Розен: «Шарқ ва Фарбнинг қадимги ва ўрта асрдаги бутун илмий адабиётида бунга тенг келадиган асар йўқ», – деган.
9. Қаранг: Маккей Э. Древнейшая культура долины Инда. М., 1951, –С. 6; Токарев С.А. Религия в истории народов мира. – 4-изд., испр. Идоп. – М.: Политиздат, 1986. – С. 274.
10. Васильев Л.С. История религий Востока. – С.215.
11. ل بنان. -محمد علي ال سايس. تاريخ فقه الاسلامي. دار الكتوب العلامية. بروت. 1990. ص. 119.
12. Токарев С.А. Религия в истории народов мира. – 4-изд., испр. и доп. – М.: Политиздат, 1986. – С. 569.
13. Васильев Л.С. История религий Востока. – С. 5.

<http://www.buxoriy.uz/index.php/maqolalar/290-dinlarni-rganishda-minta-avij-jondashuvning-ziga-khos-afzalliklari>

REJE:

1. Pa'nnin' maqseti ha'm waziypalari'.
2. Dindi uyreniwdegi pa'nnin' a'hmiyeti
3. Dinnin' ku'ndelikli turmis ha'm jamiyet turmisindagi worni.

Gilt so'zler: Din, dintaniw, du'nyaliq ma'mleket, hu'jdan erkinligi

**“Du'n`ya dinleri tariyxi” paninin` maqset ha`m waziypalari.** Du'n`ya kartasinda ma`mleket bar, onda jasawshi xaliqlardin` o`z dini, u`rp-a`detleri ha`m da`stu`rleri bar. A`ne usi qadriyatlar xaliqlardin` ju`ris-turisi, ku`ndelik xizmetleri ha`m uliwma turmis ta`rizin belgilewde tiykarg`i derek bolip esaplanadi. Du'n`ya xaliqlari tariyxin u`yreniwde Olardin` diniy qaraslari, isenim ha`m diniy a`meliyatlarin itibardan shette qaldiriw mumkin emes. “Du'n`ya dinleri tariyxi” arnawli kursi a`ne usi ahmiyetli derekti izertlep, tariyx penen baylanisli ra`wishte salistirmali u`yrenedi.

“Du'n`ya dinleri tariyxi” pa`nin oqitiwdan maqset – studentlerge buddaviylik, xristiyanlik, islam qusag`an Ja`ha`n dinleri menen bir qatarda uruw-qa`wim dinleri ha`m ayriqsha milletlerge baylanisli milliy dinler tariyxin zamanago`y ilimiy konsepsiyalar tiykarinda teren`irek u`yretiw. sonday-aq, g`a`rezsizlik jillarinda O`zbekstanda dinge qatnastin` tupten o`zgergenligi, diniy qadriyatlardi tiklew, diniy bawiriken`lik ma`deniyatin qa`lipestiriw jolinda qilinip atirg`an diqqatqa ilayiq isler haqqinda zarurli mag`liwmatlardi beriw ko`zde tutilgan.

G`a`rezsizlik da`wirinde milliy ha`m diniy qadriyatlardin` xaliqqa qaytariliwi menen birge du'n`yada bar xaliqlardin` dinleri haqqinda ken` mag`liwmat aliw, Olardin` qadriyatlarini u`yreniw imkaniyati ju`zege keldi. Natijede pa`n pa`ni izbe-iz rawajlana basladi. Bul da a`wladlarimiz qaldirgan bay ilimiy-Ruwxıy miyrasti u`yreniw menen birge usi kunge deyin shet ellerde a`melge asirilgan izleniw ha`m izertlewlerdin` na`tiyjelerinen o`nimli paydalaniw za`ru`rligi payda boldi.

“Du'n`ya dinleri tariyxi” pa`ni dindi qadagalaw yaki ko`z-ko`reki maqtaw maqsetinde emes, balki dindi tariyxilik, obektivlik tiykarinda turli xaliqlar turmisinda tutqan ornin ilimiy tarepten, Ruwxıy turmistin` bir bo`legi sipatında jaqinlasip u`yrenedi.

**“Du'n`ya dinleri tariyxi” pa`ninin` waziypalari** to`mendegilerden ibarat:

- dinnin` jamiyetke sotsialliq, Ruwxıy ta`siri haqqında bilim beriw;
- alg`ashqi diniy tu`sinikler ha`m milliy ha`m Ja`ha`n dinleri ta`liymatlari haqqında mag`liwmat beriw;
- dinnin` a`hmiyeti ha`m onin` adamzat jamiyeti rawajlaniwindagi turli tariyxıy basqishlarda tutqan orni haqqında tu`sinik beriw;
- jamiyetti Ruwxıy tarepten ka`mal taptiriwda diniy qadriyatlardin`

a`hmiyetin jaratiw;

- du`n`yaliq ma`mleket ha`m dinnin` o`z ara mu`na`sibetlerin jaratip beriw;
- diniy isenim, ekstremizm ha`m fanatizm qusag`an jag`imsiz illetler a`hmiyetin jaratiw ha`m olarg`a qarsi ideyaliq immunitetti qa`liplestiriw;

– O`zbekstan Respublikasinda dinge baylanisli qatnastin` tu`pten o`zgergenligi, a`sirese, islam dini qadriyatlarin tiklew jolinda qilinip atirg`an isler haqqinda ken` tu`sinik payda etiw.

“*Du`n`ya dinleri tariyxi*” pa`ninin` a`meliy a`hmiyeti minada ko`rinedi, ol studentlerde islam ha`m basqa dinler qadriyatlarga hurmet penen qaraw, olardi qadirlew, basqa dinlerge ha`m olardin` wa`killerine hurmet penen mu`na`sibette boliwg`a tarbiyalaydi.

Sunday-aq, g`a`rezsizlik jillarinda O`zbekstanda dinge baylanisli muna`sibettin` tu`pten o`zgergenligi, diniy qadriyatlardi tiklew, diniy bawirken`lik ma`deniyatin qaliplestiriw jolinda qilinip atirg`an diqqatga sazawar isler haqqinda zaruriy mag`liwmatlardi beriw ko`zde tutilgan.

“*Du`n`ya dinleri tariyxi*” pa`ni boyinsha studentlerdin` bilimine, oqiwinan ha`m ko`nlikpesi ushin to`mendegi ahmiyetli talap ha`m waziypalar qoyilgan :

Birinshiden O`zbekstan Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov o`zbek xaliqinin` Ruwxıy miyrasi, dini, usi a`sirese islam dini qadriyatlari, milliy ideya haqqinda bildirgen pikir ha`m so`ylesiwler, ko`rsetpe ha`m usinislardi bul pa`ndi u`yreniwde teoriyaliq tiykar qilip aliw;

Ekinshiden O`zbekstan Konstitusyasi, “Hu`jdan erkinligi ha`m diniy birlespeler tuwrısında”gi jan`a baspadagi nizam ha`m basqa nizamli hu`jjetlerde din ma`selesi tuwrısında belgilengen insan huqiqlari, turli diniy jama`at huqiqlari ha`m ma`jbu`riyatlarin biliw;

U`shinshiden “*Du`n`ya dinleri tariyxi*” tiykarig`i pa`nler qatarında o`qitiliwi, din, dindarlar ha`m diniy birlespelerge baylanisli ma`mleket ta`repinen a`dalatli siyasat ornatiliwi, puqaralar ushin hu`jdan erkinliginin` konstitusyaliq qorg`aliwi g`a`rezsizlik sharapati ekenligin tu`sinip jetiw;

To`rtinshiden Nizamg`a hurmet sezimin, tek o`zinin` emes, balki basqalardin` da diniy sezimleri menen esaplasiw lazimligin, o`z erkin pikirlerin basqa adamlarg`a zorliq penen o`tkeriw, turli ra`smiy emes diniy ortaliq ha`m gruppalarğa paydalaniw nizamsiz ha`reket ekenligin, jama`at jaylarında diniy ma`selelerde zorliq, zombiliqqa, agressivlikke jol qoyiw mumkin emesligin teren` tu`sinip jetiw;

Besinshiden “*Du`n`ya dinleri tariyxi*” pa`ninin` basqa gumanitar pa`nler menen birge rawajlanıwin na`zerde tutqan halda, o`zi qo`lga kiritken taraw jetiskenliklerinen usi pa`ndi o`zlestiriwde paydalaniw.

Dinnin` ta`riypi ha`m onin` jamiyettegi waziypalari. Din – isenim ha`m ol ha`r bir adamnin` jeke isi esaplanadi. Diniy na`zerge go`re, din – putkil diniy isenimlerge, ol ta`repinen insanlarga xabar jetkiziwshilerdin` g`ayri a`piwayi mumkinshiline iye ekenine (payg`ambarlik), insanlar a`tirapında og`an ko`rinbeytug`in biraq onnan bir qansha joqari da`rejede turiwshi tusinikler barlig`ına (perishteler, jinler) insan ideal turmis kechiriwi ushin burinnan

belgilengen nizamlar barlig`ina (muqa`ddes kitaplar), insan o`miri keskin qadag`alaw astinda ekenligine, qilg`an ha`mme jaqsiliq ha`m jamanliq ushin siyiliq yaki jaza barlig`ina (axiret, esap-kitap qiliniw), insang`a a`welden belgileniwine (ta`g`dir) ha`m usi qusag`an qaraslarga isenim, olardi aqida sipatinda qabil qiliwdan ibarat.

Din – tabiat, jamiyet insan ha`m onin` jasawdan maqseti ha`mde ta`g`diri insaniyattin` tikkeley qorshap alg`an a`tiraptan tisqarida bolg`an, oni jaratqan ha`zirgi zamanda insanlarga tuwri, haqiqiy, a`dil o`mir jolin ko`rsetetug`in ilahiy qu`dretke isenim ha`m isenimdi ko`rsetiwshi etetug`in maslak, qaraw ta`liymatdur. Ol barliq ta`liymatlar, sezimler, siyiniwlar ha`m diniy birlespelerdin` xizmetleri arqali belgili boladi. Ol a`lem, o`mir jaratilisini tu`sinik qiliwdin` ayriqsha turi, oni biliw usili, a`lemde insaniyattin` a`yyemgi tariyxinan bizge deyin o`tken dawirlerin ilahiy tu`sinikde aks etiwidur. Din ka`mil insandi tarbiyalawda salmaqli tarbiyalawshi qu`dretke iye bolg`an Ruwxıy kush.

Din isenim sezimi. İsenim sezimi insaniyattin` en` teren ha`m en` go`zzal Ruwxıy sezimlerin. Du`n`yada dini, isenimi bo`lmagan xaliq joq. Xaliq dinsiz, isenimsiz birde-bir na`rsege isenimsiz halda jasay almaydi. Sotsiologiyaliq na`zerden qaraganda din jamiyet ushin zaruriy narse, sotsialliq o`mirdin` ajiralmas bo`legi. Ol sotsialliq qatnasiqlardi ju`zege keltiruwshi ha`m a`melge asiriwshi faktor sipatinda belgili bo`ladi. Bul dindi jamiyetde bejergen waziypalarina go`re u`yreniw mumkin demekdur.

Dinnin` waziypalari onin` ayriqsha shaxsqqa ha`m jamiyetke ta`siri ha`m ta`biatın kelip shig`adi. Dinnin` waziypasi jaslarğa shaxs, shan`araq, jamiyet o`mirine kirip bariwi, ma`deniyat ha`m ruwxıyatti bayitiwga qo`sқан ulesin ko`rsetip beriwidur.

Dinnin` sotsialliq waziypalari haqqindagi ta`liymatti *funksionizm* rawajlandiradi. Funkzionizm jamiyetke sotsialliq duzim sipatında qaraydi. Onda jamiyettegi ha`r bir element tiykarg`i funktsiyasin bejeredi. Dinnin` jamiyette bejeretug`in sotsialliq, Ruwxıy waziypalari to`mendegilerden ibarat:

Birinshiden, ha`r bir din o`z isenim qiliwshilari ushin toltiriwshiliq, ta`selle beriwshilik-*kompensatorlik* waziypasi bejeredi. Ma`selen insanda barqulla mutajlik payda etiw hadiysesin alayiq. İnsan o`z o`miri turmus tarizi, tabiyat ha`m jamiyet penen bolg`an mu`na`sibetleri protsessinde o`mirlik maqsetlerine erisiwi ilajsiz bolip ko`ringeninde, onda qandayda Ruwxıy mutajlikke zaruriyat sezedi. Bul diniy mutajlik bolip ol bul o`rında Ruwxıy mutajlikti qandiruwshi, ta`selle beruwshilik waziypasin orinlag`an ha`m orinlamaqta.

Ma`selen, buddaviylik dini monaxliqti na`siyat qiladi, xristianlıqta bolsa, ha`r bir xristian İsa masihtı qaytiwına umit qilip, sabir taqat penen o`mir kechiredi. İslam dininde ha`r bir musulman du`n`yada erispegen a`piwayi yaki Ruwxıy arziw-tileklerine aqirette erisiwge isengen halda jasaydi.

Ekinshiden, din o`z ta`liymat du`zimin ju`zege keltirgennen keyin o`zine isenim qiliwshilar jama`atin, usi ta`liymat qorshawında saqlawga ha`reket qilgan ha`m ha`zir de usınday. Bul dinnin` birlestiriwshilik-*integratorlik* waziypasi dep ataladi. Din ba`rha sotsialliq, etnik, Ruwxıy o`mirdi aliwga umtilip, izbe-izlikti

ta'minlew maqsetinde ol xaliqlardin` sotsialliq o`mirine, ishki mu`na`sibetlerine, a`debiyati ha`m san`atina ko`kem-o`nerine baylang`an.

Ma`selen, yahudiylikda bul din wa`killeri bir ideya a`tirapinda bir millet ha`m jalg`iz maslak iyeleri bolip, jalg`iz quday Yahvenin` su`ykimli bendeleri ekenlikleri uqtiriladi.

Xristiyanliqta diniy ko`rkem-o`ner, muzika san`atidan o`nerinen paydalanip g`ana suwretshiler mektepleri xizmet alip baradi.

U`shinshiden, ha`r bir din o`z qawimlari turmisin ta`rtipke salip qadag`alawshiliq – *Regulyatorlik* waziypasin bejeredi. Dinler o`z u`rp-a`detleri, mereke ha`m bayramlarinin` qa`wimlari ta`repinen o`z waqtinda, qatan` tartipte a`mel qiliwin sha`rt qilip qoyadi.

Ma`selen, islamda kunige bes waqit namaz oqiliwi, ha`r ha`pte jum`a namazin jome` meshitlerinde oqiw ha`m basqalar.

To`rtinshiden, din baylanis baylanistiriw, birlestiriwshilik – integratorlik waziypasin ha`m bejeredi, yag`niy ha`r bir din o`z qa`wimlarinin` birligi, turli dindegi adamlardin` o`z ara baylanislari, o`z ara huqiq ha`m waziypalarinin` barlig`i, u`rp-a`det ha`m siyiniwlarin jama`a`t bolip orinlaniwi lazimligi na`zerde tutiladi.

Besinshiden, din waziypalarinin` filosofiyaliq, teoriyaliq ta`repleri bar. Ol insang`a jasawdan maqset, o`mir mazmunin, du`n`ya ma`selelerine o`z mu`na`sibetlerin bildirip turiwdan ibarat.

Din insaniyattin` Ruwxiy du`n`yasi menen tig`iz baylanisli bolip, onin` sotsialliq turmisinda ba`rha ol menen birge bo`ladi. Dindi u`yreniw bul insaniyatti u`yreniw. Din insaniyat penen birge du`n`yaga kelgen.

Dinler turli gruppalariga bo`linedi:

- Uruw-qa`wim dinlari – totemistik, animistik tu`siniklerge tiykarlang`an, o`z uruwinan shiqqan siyqirli shaman qa`wim basliqlarina siyiniwshi dinler. Olar ha`zir Avstraliya, Qubla Amerika ha`m Afrikadag`i ayirim qa`wimlerde saqlanib qalg`an:

- Millet dinlari – ma`lim millette baylanisli bolip, basqa millet wa`killeri o`zine qabil qilmaytug`in dinler. Olarg`a yahudiylik, hinduiylik, konfutsiylik, sintoizm kiredi;

- Ja`ha`n dinlari – du`n`yada en` ko`p tarqalg`an, kisilerdin` milleti ha`m rasasinan qattiy na`zer og`an siyiniwlari mumkin bolg`an dinler. Og`an buddaviylik, Xristiyanlik ha`m islam dini kiredi.

Dinler ta`liymatina go`re, monoteistik-jekke qudayliq (yahudiylik, islam) ha`m politeistik-ko`p qudayliq (hinduiylik, konfutsiylik) dinlerine bo`linedi.

O`Z-OZ`IN QADAG`ALAW USHIN SORAWLAR

1. Diniy tu`siniklerdi payda etiwshi faktorlar.
2. Dinnin` ja`miyettegi funkciyalari
3. Dinnin` klassifikaciyasi
4. Dindi u`yreniwdegi maqset

PAYDALAN'LG'AN A'DEBIYATLAR DIZIMI

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2008.
2. Каримов И.А. Юксак Манавият – енгилмас куч. Тошкент: Манавият, 2008
3. Мўминов А., Юлдашхужаев Ҳ., Раҳимжонов Д., Комилов М., Абдусатторов А., Орипов А. Диншунослик. – Т.: Меҳнат, 2004. – 315 б.
4. Философия қомусий сўзлиги. -Тошкент: “Шарқ”, 2004.
5. Радугин А.А. Введение в религиоведение: теория, история современных религий. – М.: 1996.

<http://ziyonet.uz/uzc/library>

3-tema. A'YYEMGI DINIY ISENIMLERDIN' TRANSFORMACIYASI HA'M MIYRASLIQ MA'SELESİ

REJE:

1. Diniy sana tiykarlarinin` qa`liplesiwi.
2. A`yyemgi diniy tu`sinikler
3. İnsaniyattin` qa`dingi o`mir ta`rizi.

Gilt so'zler: A'yyemgi dinler, shamanism, ruwx, quday, jaratilis, teologiya, animism, totemizm, fetishizm

**Diniy an` tiykarlarinin` qa`liplesiwi.** “İnsan qashannan beri qudayg`a isenip keledi?” “Din qashan payda boldi?” qusag`an sorawlar ba`rha alimlardi qiziqtirip, oylandirip kelgen. Bul izleniwler neshe a`sirlerden beri dawam etip kiyatirg`an bolsa-da, elege deyin bul haqqında bir toxtamg`a kelinbegen. Uliwma ma`nide, bu`gingi ku`nde pa`nde dinlerdin` qa`liplesiwi tariyxına baylanisli eki tu`rli qaras bar.

Birinshi qarasqa go`re dinnin` payda boliwi sozsiz insaniyattin` jaralisi menen baylanisli. Quday a`yyemgi insanlardi jaratiwi menen olarg`a o`zin tanitti, insan a`yyemgi dinge siyina basladi. Bunday qaraw pa`nde “*teologik jantasiw*” dep ataladi. Bu`gin bar bolg`an ha`r qanday din o`zinn` tariyxin insaniyat jaralisi – a`yyemgi insan menen baylanistiriwin ko`riwimiz mumkin. A`sirese, islam dininde – Adam ha`m Hawa, yahudiylik ha`m xristiyanliqta – Adam ha`m Eva, zardushtiylikda – Govmard, sintoizmde – imperator Mikado ha`m basqalar. Bul ta`liymatlar dinlerdin` muqaddes derekleri, jerlerinde bayan qiling`an.

Dinlerdin` kelip shig`iwi haqqindagi ekinshi qaras pa`nde “*materialistik jandasiy*” dep ataladi. Bul qaraslardin` payda boliwi antik dawirge barip taqaladi. A`yyemgi grek filosoflari qarasarında o`z ko`rinishin tapqan. XVII a`sirge kelip Evropada shirkew ha`kimiyatinin` ku`shsizeniwi, harqiyli pikir iyeleri bolg`an din izertlewshilerinin` payda boliwi, XIX a`sirdin` ekinshi yarimi Charl`z Darvin ta`repiyen “Turlerdin` kelip shig`iwi” (1859) atli shig`armanin` basip shig`ariliwi ha`m turtki boldi. Keyinshelik bul qaralar Avgust Komt ha`m Lyudvig Bulxnerlar ta`repiyen en` joqarisina ko`terildi. Og`an go`re din bul sotsialliq ha`diyse, insan sanasi, emotsiyalari jemisi. Bul qaras ta`repdarlari pikirinshe, dinler a`piwayidan – quramaliga, uliwmalıqtan – jekkelikke, Ko`p qudaylıqtan – jekke qudaylıqqa taman uzaq tariyxıy evolyutsiyalıq protsessti basip o`tken. Og`an go`re, a`yyemgi dawirdegi alg`ashqi Adamnin` fizikalıq, fiziologiyalıq, nerv, biologiyalıq, psixologiyalıq ha`m basqa tarawları o`zine baylanisli o`zgesheliklerge iye edi. Bul tek onin` o`miri ha`m xizmetlerine, minez-qulqına, ba`lkim onin` pikirlew da`rejesine, ku`shli tolqinlanıwına, tu`sinik etiwine, bekkem, haqiqiy yaki haqiqiy emes logikalıq nizamı lardi payda etiwine ta`sir ko`rsetedi. Uyqi, tus ha`m dem aliw qusag`an jag`daylarda deneni basqariwshi ha`m o`lim menen onnan ayirip turiwshi o`mir bag`ishlawshi qanday da ku`sh barlıgına isengen a`wladlarımız, bul ku`sh ha`reket qiliwi ha`r bir narse: darya, quyash, ay, terek qusag`an barotlarda

bar dep tu`sinik qilgan. Ju`zege, insan qorqiw, hurmeti, mutajligi ha`m za`ru`rligi da`rejesinde olarg`a siy`ina baslagan.

Materialistik mektep ta`replarlari pikirine go`re, qo`rqiw dinlerdin` kelip shig`iwida tiykar`i rol o`ynagan ishki sezim. A`sirese, ingliz filosofi Xerbert Spenser (1820-1903) ha`m alg`ashqi qa`wim dinlerinin` kelip shig`iwina qo`rqiw natiyjesinda “awladlarga sig`iniw” sebep bolg`anligin aytip o`tedi. Spenser sotsialliq esap-kitaplarga suyengan halda, o`mir qo`rqiwinin` dinlerdegi a`hmiyetli oringa ayriqsha diqqatti tartadi. Bul qo`rqiwdin` awladlarga siyiniw, awladlarga siyiniwdin` bolsa basqa ha`mme siyiniw ko`rinislerin sho`lkemlestirgeni ha`m tan`rilerdin` u`stin yaki qaharman bolg`an a`wlatlardan tanlan`anligi pikirini alg`a suredi; ha`r bir dinde a`wlatlarga ayriqsha itibar qaratilg`anligina belgi beredi.

Tanimali psixolog Zigmund FReyd (1856-1939) ha`m dinnin` kelip shig`iwin tek g`ana qo`rqiw sezimi menen baylanistiradi. Onin` pikirine go`re, matriarxat da`wiride o`zine yar tabiw ushin jas jigitle atalarin o`ltirip, ha`tte o`z da`stu`rlerine ha`m Uylengen. Waqit o`tiwi menen ul o`z atasinin` janina qasd qilganinan hu`jdani qiynalip, atasinin` Ruhi Onnan tiykar aliwinan qo`rqip og`an ibadat qila baslagan. FReyd bul teOriyaliqti “*edip kompleksi*” dep ataydi.

A`yyemgi diniy tu`siniklar. Animizm. Latin tilinde anima – “Ruh”, “jan” ma`nilerin an`latadi. Animizm Ruhlar barligina isenim, tabiyat ku`shlerin Ruhlandiriw, haywanat, o`simlik ha`m jansiz jismlarda Ruh an` ha`m tabiiy qudret barlig`i haqqindagi ta`liymatti alg`a suruwshi a`yyemgi din formai. A`yyemgi bar 1871 jili in`liz antropologi Edha`mrd Teylor ta`repinen diniy qaraslardin` a`yyemgi formasi sipatinda oldina surilgan. Ol totemizm menen bir waqitta qa`liplesken. Animizm ta`biatnin` qudiretli ku`shlerin – aspan ha`m jer, qujas ha`m ay, jamg`ir ha`m samal shaqmaqlarni ilahiylestirip, Olarda Ruh bar dep biler edi. □Alg`ashqi Adamlar tawlar, daryalar, adir, o`rmonlar, terek, xarsan` tas jarliklar ha`m janli, tafakkurli, seziwshi ha`m ha`reket qiliwshi, jaqsiliq ha`m jamanliq keltiriwi mumkin dep tu`singen. Qurbanliqlar qilip Olardin` haqina dua qilip, merkekeler sho`lkemlestirilgen.

Animizm Zamanago`y dinlerdin` tiykar`i aqidaviy bo`legin quraydi. Ja`ha`n dinlerinde ha`m Ruhlar haqqindagi ta`liymat bar.

Totemizm. Totem so`zi – Arqa Amerikanin` Ojib ha`m qa`wim tilinde “Onin` Uruwi” ma`nisiin an`latadi. Onin` a`hmiyeti “Adamlardin` haywanat yaki o`simliktin` barliq tu`rlerine qarindasliq baylanislari bar”, dep siymadi. Bir uruwdag`i gruppalar o`zlerin Uliwma belgileri ha`m totemleri bolg`an haywan ha`m o`simlikten kelip shiqqan dep biler edi. Totemler ha`m Adamlar arasindagi baylanislar Uzaq o`tmishke tiyisli bolip, oni a`yyemgi Ra`wiyatlar tastiylaydi. Ma`selen Avstraliya abarigenleri arasinda saqlanip qalg`an a`psanalardagi tu`sinikler.

Totemizm ta`sirinde payda bolg`an U`rp-a`detler, normalar a`sirler dawaminda qatan` Ra`wishte qo`llanildi. Tabul – qadag`alaw, yag`niy totemdi aziq sipatinda paydalaniw, qadag`alaw du`zimi payda boldi. Tek g`ana ayirim diniy merkekelerde Ruhaniylar yaki qa`wim basliqlarina totemdi jew ruxsat etilgen.

Totemizm Uruvchiliq jama`a`ti sotsialliq jama`a`tlerdin` en` Birinshisinde diniy ko`rinislerdin` tariyxiy tiykari bolip qaldi.

Fetishizm. Fetiwi so`zi fransuzcha fetiwe – bul, sa`nem, tumar ma`nisindegi so`zdi an`latadi. Ol ta`biattagi jansiz narselerga siyiniw. Fetiwi ha`m jag`imsiz, ha`m jag`imlı ta`sir etiw ku`shine iye.

Fetiwizm ag`ash, ilay ha`m basqa materiallardan jasalg`an buyimlardin` payda boliwi menen bir paytta qa`liplesken. Bultlarda, tumarlarda jama`a`tler g`ayri tabiiy du`n`yadan keletug`in ilahiy qudirettin` timsalin ko`rdi.

Alg`ashqi Adamlardin` da`slepki diniy ta`sirleri Uliwma kompleksinin` qa`liplesiw protsessinde Fetiwiizm juwmaqlawshi basqish bolip qaldi. Du`n`ya haqqindagi tu`sinikler ha`m o`tiwi menen quramalasip bard ha`m insaniyat turmisinda Uzaq waqit o`z ta`sirin o`tkerip keldi. Ha`mme dinlerdegi mu`sinler, su`wretler, tumar, ko`z monshaq ha`m turli belgiler ha`zirgi dawirde saqlanip qalg`an.

Shamanizm. Shamanizm (shamanlik) yoxud siyqirlilik (“shaman”so`zi tungus tilindegi ma`nisi “siyqirlilik”). Siyqirlilik (afsun, magiya) Real na`tiyje aliw ushin ilahiy ku`shlarga ta`sir etiw maqsetinde a`melge asirilatug`in Ritual U`rp-a`detler kompleksisi.

Shamanizm totemizm ha`m animizm menen bir waqitta payda bolip, ol arqali adamlar o`z totemleri, ata-babalarinin` Ruhleri menen qiyaliy baylanisti a`melge asirip kelgen. A`psanalıq U`rp-a`detleri menen arnawli adamlar-shamanlar shug`illang`an. O`tmishte ko`birek hayallar shaman menen shug`illang`an. Shamanlar jazaha`mli, ashiwshaq adamlar bolip, Adamlar Olardin` Ruhlar menen qarim-qatnasta boliwga Olarg`a jama`a`ttin` Umit ha`m niyetlerin jetkeriw, Olardin` tilegin analiz qiliw qa`biletine iye ekenligine juda` isengen. Shamanlar Ritual ha`reketleri arqali – dawis shig`ariw, qosiq aytıw, oying`a tusıw, sekiriw joli menen qon`irawlar dawislari astında o`zlerin namag`a salıp, O`zin jog`altıw, namani joqari natijege jetkeriw menen afsungarlik qilgan. Shaman mereke aqirında bir halatqa kelip hesh na`rseni esitpey, ko`rmey qalar edi. Sanin` ushin Onin` Ruhlar du`n`yasi menen baylanisi usi halatta a`melge asadi dep esaplandı. Afsungarlik Adamlardin` pikir ju`ritiwi, an`inin` bekkemleniwinde u`lken Rol o`ynadi. Bul diniy an`nin` qa`liplesiwinde ahmiyetli o`rin tutdi.

Siyqirlilik merekeleri jeke halda yaki jama`a`t bolip a`melge asiriliwi mumkin edi.

Afsungarlik maqsetke go`re to`mendegilerge bo`linedi:

- 1) “Jaqsı niyette” a`melge asirilatugin – “aq afsungarlik” (“belaya magiya”)
- 2) “Jawiz niyette” a`melge asirilatugin – “qara afsungarlik” (“chyornaya magiya”);
- 3) Ha`rbir afsungarlik (qural jaraqlarin siyqirlaw);
- 4) Muhabbat afsungarligi (“issi”, “suwiq” qiliw)
- 5) Tibbiy afsungarlik (emlew maqsetida)
- 6) Hawa rayi afsungarlikgi (jawin shaqiriw)

Siyqirlilik Zamanago`y dinlerde ha`m turli xaliqlar U`rp-a`detlerinde saqlanip qalg`an.

İnsaniyattin` a`yyemgi wo`mir ta`rizi. İnsaniyattin` qa`dimgi o`mir ta`rizi, qiyinshiliklari, mashqalalari, arziw-tilekleri mifologiyaliq obrazlar ha`m a`psanalarda o`z ko`rinishin tapqan. Bar waqiya insannin` ijodi menen birge Onin` o`mir ta`rizi, diniy qaraslari, U`rp-a`detlerine ha`m ta`sir ko`rsetpey qalmagan. Turli xaliq ha`m qa`wimlerdin` turmisinda tiykarg`i o`rin tutqan haywan yaki buyimnin` ilahiylestiriliwi natijesinde Fetiwizm, totemizm, animizm qusag`an din formalari ju`zege keldi. Kosmogonik syujetler □ alg`ashqi mifologiyada u`lken o`rin iyelegen. Yag`niy jer ha`m aspan, ku`n ha`m oy, o`simlik ha`m haywanat a`leminin` insan turmisindagi orni diniy tu`siniklerde belgili bolg`an. O`mir ha`m o`lim, tabiyat ha`m ma`deniyat, hayal ha`m erkekler arasindagi baylanislar alg`ashqi mifologiyada su`wretlengen.

Teologik jantasiwga go`re, turli buyimlarga siyiniw ha`m ko`p Qudayliq, A`sirese animizm, totemizm, Fetiwizm ha`m magiya jalg`iz Qudayliktan keyin ju`zege kelgen.

Neolit – jan`a tas da`wiri, jan`a tas islew, jan`a Usillar da`wiri bolip, ol Adamlardin` turmisin, Olarg`a ta`sir etetug`in ha`mme salalardi tu`pten o`zgartirdi. Diyqanshilik-zu`ra`a`tshilik, sharwashiliq rawajlaniwi, o`simliklerdi o`siriw, aziq zapaslarin payda etiwdi, jabayi haywanlardi qo`lga u`yretiw Adamlar turmisinda aziq zapaslarin payda etiw, go`sh, sut, teriden paydalaniwdi u`yretedi. İlaydan idislar, u`y quriw ushin paydalaniwdi bilip aldi. Tas buyimlardi silliqdash ha`m sayqal beriw qa`liplesti. Adamlar otiriqshi o`mir keshiriwge o`te baslap, zich ha`m ko`pshilik gruppalar menen o`rnalasti. Awillar ken`eyip, a`tiraplarında kishi Awilshalar ornalshig`arma edi. Xaliq keskin ko`byiwi jan`a jerlerdi o`zlestiriwge, o`mir ta`rizin o`zgeriwi diniy tu`siniklerdin` Rawajlaniwina jan`a imkaniyatlar jaratti.

Diyqanshiliqtin` mu`ta`jlikleri-hasildi Uzaq waqit sabirsizliq penen ku`tiw, aniq waqitti esaplaw ahmiyetliligini, jer pasillarinin` siklerin biliw-bulardin` ha`mmesi diyqan qa`wimlerinin` aspan jerge, ayga, jamg`ir samalga jan`a qizig`iwinin` payda boliwina sebep boldi. Qu`diretli Ruhlarga baylanislilik sezilerli ha`m ko`zge tu`setug`in bolip qaldi. Qurbanliq Olarg`a atalip, Olar qudiretli Qudaylarga aylana basladi. Qudaylar ushin shirkewler sho`lkemlestirilip, Olarg`a arnawli qa`niyge xizmetkerler-keleshekтеgi kohinlar xizmet qildi. Ayirim tan`rilerdin` ko`rinishi haywan, qus, baliqlardin` ya basi, ya denesi korinishinde bo`lar edi. Mifologiyaliq ta`repten bul qaharmanlardin` tan`irge qarindasligi saqlanib qalg`an. Fetiwizmnin` xarakteri o`zgerip, tan`irlerdin` bultlari, mehroblar, shirkewler janina o`rnatilgan iri ha`ykeller ko`rinsine aylandi.

Bazi da bultlar ornina belgili mu`sinler, turli ko`rinsitegi taslardan paydalanildi. Bul mu`sin ha`m qur`limalar ibadatxanalardin` belgisi bolip qaldi.

Afsun ha`m o`zgerip, afsOg`anrlar endi ilahlar menen baylanis merekeleri, diniy merekeler, ibadat ha`m qurbanlik qiliw tartipleri ju`zege keldi. Jan`aliklar fol ha`m bashorat ju`zege keldi. Paldin` maqseti aldin biliw edi.

Juwmaqlap aytqanda, ha`mme ilimiy adepiyatlarda dinnin` payda boliw barisinda bildirilgen pikirler ilimiy gipotezalardan ibarat. Diniy adepiyatlardagi Usi ma`selenin` analizi bolsa ha`r bir insannin` diniy isenimine baylanisli.

O'Z-OZ'IN QADAG'ALAW USHIN SORAWLAR:

1. A'yyemgi diniy tu'siniklerdin' bu'gingi ko'rinisi
2. Dindi u'yreniwde u'rp a'detlerdi u'yreniwdin' a'hmiyeti
3. A'lemnin' qurilisi haqqinda da'slepki tu'sinikler
4. Insan ha'm ta'biyattin' o'z-ara qatnasi dinde sa'wleleniwi

PAYDALANI'LG'AN A'DEBIYATLAR DIZIMI

1. Муминов А., Жолдошхужаев Ҳ., Раҳимжонов Д., Комилов М., Абдусатторов А., Орипов А. Диншунослик. – Т.: Меҳнат, 2004. – 315 б.
2. Марказий Осиё динлари тарихи/ Ш.Ёвқочев. – Т.: Тошкент Давлат Шарқшунослик институти, 2006. – 207 б.
3. Петер Антерс. Религии современности. История веры. – М.: Прогресс-Традиция, 2001. – 304
4. Яблоков И.Н. Основы религиоведения. – М. 1998.
5. Токарев С.А. Религия в истории народов мира., – М., 1965. – С. 623.
6. Кривелев И.А. История религий. – М.: 1989.
7. Кулаков А.Е. Религии мира. – М.: 1996.

4-tema: ZOROASTRIZM HA'M QARAQALPAQSTAN ILIMI JAN'ALIQLARI

REJE:

1. Qaraqalpaqstan aymag'inda alip barilg'an arxeologiyaliq izertlewler
2. Aqshaxan qaladag'I expediciya jan'aliqlari
3. Zoroastrizmge qatnasli Qaraqalpaqstan estelikleri
4. Srosh qudayinin' tabilg'an suwreti

1995 ji'ldan baslap Avstraliyani'n' Sidney universiteti arxeolog ali'mlari' menen birge islesiw boyi'nsha sha'rtname duzildi. Mine sonnan berli on bir ji'l dawami'nda Qaraqalpaqstan-Avstraliya xali'qarali'q arxeologiyali'q ekspeditsiya ag'zalari' dala izertlew jumi'slari'n ali'p barmaqta.

Beruniy rayoni' aymag'i'nda xali'qarali'q arxeologiyali'q ekspeditsiyasi'ni'n' bazasi' sho'lkemlestirildi. Na'tiyjede bul jerde ji'ldi'n' qa'legen uaqti'nda arxeolog qa'niygelerdin' izleniw jumi'si'n ali'p bari'wg'a jag'day tuwg'i'zi'lg'an.

Respublikami'di'n' tariyx'i'y ha'm ma'deniy esteliklerin qorg'aw ha'm olardan paydalani'w, elimizde turizimdi rawajlandi'ri'w boyi'nshada unamli' usi'ni's pikirler berilmekte. Ol uzaq ji'llar dawami'nda O'zbekstan Respublikasi'ni'n' tariyx'i'y ha'm ma'deniy esteliklerdi qorg'aw ja'miyetinin' Qaraqalpaqstan bo'limi pezidiumi'ni'n' ag'zasi' boldi'. Usi' ja'miyet prezidumi' basli'g'i' Smet Ma'diyarov penen birlikte redaktorli'g'i'nda Svod pamyatnikov istoriy i kulturi' Karakalpakskey ASSR atli' eki toplamnan ibarat kitap shi'g'ari'wdi' sho'lkemlestirdi. Mine usi' bag'darda Mizdaxkan kompleksin ashi'q aspan asti'ndag'i' qori'q muzeyge aylandi'ri'w ma'selesin ko'tergen bolsa, 1998 ji'li' Tashqi'rman oazisin usi'nday ashi'q aspan asti'ndag'i' qori'q muzeyge aylandi'ri'w boyi'nsha usi'ni's tayarlandi'. Na'tiyjede bul usi'ni'slar boyi'nsha Qaraqalpaqstan Respublikasi' Ministrler Ken'esinin' arnawli' qa'wlisi shi'g'ari'ldi'.

Xali'q arali'q arxeologiyali'q ekspeditsiya sho'lkemlesiwine shekem qaraqalpaq arxeologiya mektebinin' qa'liplesip, rawajlandi'w joli'nda akademik S.Kamalovti'n' ayri'qsha ori'ni' boldi'. Sebebi arxeologiya boyi'nsha sho'lkemlestirilgen barli'q ma'selelerdin' basi'nda ha'm qasi'nda sol uaqi'tlardag'i' O'zbekstan ilimler akademiyasi' Qaraqalpaqstan bo'limi Prezidiumi' basli'g'i' akademik S.K.Kamalov turdi'. u'

1997 ji'li' xali'k arali'k darejede eki mi'n bes juz ji'lli'k yubileyi belgilegen Xiyua kalasi'ni'n M.Mambetullaev bashli'g'i'ndag'i' bir topar qaraqalpaqstanli' ali'mlar tarepinen izertleniliuinde filial kaptali'nda arnawli' Xiyua arxeologiyali'k ekspeditsiyasi' sholkemlestiriledi. Natijjede tariyx ilimlerinin' doktori' M.Mambetullaevti'n' bashli'g'i'nda qaraqalpaq arxeologlari' 1984-1990 ji'llar arali'gi'nda Xiyua kalasi'nda arxeologiyali'k kazi'u jumi'slari'n jurgizip kalani'n bunnan 2500 ji'l buri'n sali'nganli'gi'n ani'klaydi'. 1997 ji'li' bul sane YuNESKO tarepinen xali'karali'k darejede belgilengenligi xammege malim.

Filial bashli'lar tarepinen turakli' turde xar tarepleme kollap kuuatlandi'p rauajlandi'p oti'rgan karakalpak arxeologiya ilimi 1980-nshi ji'llardi'n axi'ri' 1990-nshi ji'llardi'n baslari'na kelgende tek Ozbekstan koleminde emes al buri'ngi'

auxam darejesinde oz ori'ni'na iye ilim darejesine eristi. Buni' esapka algan filial basshi'lari' arxeologiya ilimin elede rauajlandi'ri'u maksetinde olardi'n jetiskenliklerin tiykar etip ali'p arnauli' usi'ni'slar menen 1980 ji'li' 23 dekabr kunleri Nokis kalasi'nda boli'p otken Ozbekstan ilimler akademiyasi'ni'n Prezidiumi'ni'n koshpeli majilisinde arnauli' usi'ni'slar menen shi'kti'. Akademik S.K.Kamalov usi' majiliste islegen bayanati'nda arxeologiyali'k xam arxitekturali'k miyraslarga bay bolgan Karakalpakstanda ali'p bari'li'p ati'ri'lgan ilimiy jumi'slar xazirgi ekonomikali'k xam madeniy rauajlani'ui', mamleketlik xam jaxan kolemindegi rauajlani'uga baylani'sli' koyi'lgan talaplarga juuap bermeytugi'nli'gi'n atap otti. Soni'n ushi'n Ozbekstan ilimler akademiyasi' Karakalpakstan filiali' kurami'nda tariyx, arxeologiya xam etnografiya instituti'n sholkemlestiriodin uakti' jetkenligin majilis katnasi'ushi'lari'na bildirdi. Akademiktin' kotergen bul usi'ni'si' on ji'ldan keyin iske asti'.

Mine sol 1960-1980-nshi ji'llarda kaliplesip rauajlangan karakalpak arxeologiya ilimi keyingi on ji'lli'kkta xali'k arali'k darejege koterildi. 1995-ji'ldan berli «Karakalpakstan-Avstraliya» xali'k arali'k arxeologiyali'k ekspeditsiya islep turi'pti'. Frantsiya arxeolog-antropolglari' menen baylani'slar jolgakoyi'lgan. Angliya, Frantsiya, Avstraliya si'yakli' ellerde ilimiy makalalar, toplamlar basi'li'p shi'kpakta. Arxeologiyali'k izertleulerde ilimnin jetiskenlikleri. Aldi'ngi' texnologiya paydalani'lmakta. Arxeologlardi'n jetiskenlikleri Internetke kirgizilgen. Tariyx, arxeologiya xam etnografiya instituti' kaptali'ndagi' kaniygelestirilgen Keneste arxeologiya boyi'nsha kandidatli'k dissertatsiya jaklau mumkinshiligi tuudi'ri'lgan. Xalki'mi'zdi'n »mi'n koshshi'dan bir basshi'» degenindey arxeologlardi'n jokari'da keltirilgen jetiskenlikleri tiykari'nda akademik Sabi'r aga Kamalovti'n xi'zmetleri ulli' xam oni' respublikami'z arxeologlari' jaksi' bileli

Koplegen jamiyetlik sholkemlerge agza boli'u menen birge Karakalpakstan terriyoyasi'nda jaylaskan tariyx'i'y xam madeniy miyraslardi' korgau xam olardi' keleshek auladlar ushi'n saklauga baylani'sli' bolgan jumi'slarda da akademik S.Kamalovti'n xi'zmetleri ulken. Ol kop ji'llar dauami'nda Ozbekstan Respublikasi' tariyx'i'y xam madeniy esteliklerin saklau Jamiyetinin Karakalpakstan Respublikali'k Kenesi Prezidiumi' agzasi' si'pati'nda Tashkent xam Nokis kalalari'nda otkerilgen anjumanlarda elimizdin biybaxa esteliklerin uyreniudegi janali'k xam jetiskenlikler, olardi' korgau xam keleshek auladlar ushi'n saklau problemalari' xakki'nda bayanatlar jasadi' xam arnauli' makalalar jazdi'. Bul bagdarda ni'zamlarlar tayarlanganda Qarakalpakstan Respublikasi' Joqargi' Ken'esi deputati' si'pati'nda kaniyge ali'mlar ati'nan usi'ni's xam pikirler menen katnasti'. Soni'n' menen birge akademik S.Kamalov Qaraqalpaqstanda arxeologlar mektebinin' qa'liplesiwinde ori'ni' ayri'qsha ustaz ali'm.

Arxeologlari'mi'zdi'n' respublikami'zdi'n' tariyx'i'y ha'm ma'deniy esteliklerdi qorg'aw, qayta tiklew ha'm olardi' u'git-na'siyatlaw boyi'nsha ali'p barati'rg'an jumi'slari' ayri'qsha di'qqatqa i'layi'q. Arxeologlar ko'p ji'l dawami'nda O'zbekstan Respublikasi' tariyx'i'y ha'm ma'deniy esteliklerdi qorg'aw ja'miyetinin' Qaraqalpaqstan respublikali'q Ken'esinin' Prezidium

ag'zasi' boldi'. Usi' ja'miyetlik sho'lkem basli'g'i' bolg'an marxum Smet Madiyarov penen birlikte Qaraqalpaqstan Respublikasi'ni'n' arxeologiyali'q estelikleri ji'ynag'i' atamasi'ndag'i' eki kitapti'n' baspadan shi'g'ari'wda qaraqalpaq arxeologlari'n' sho'lkemlestirdi. Bul toplam usi' bag'darda awxam ko'leminde islenip ati'ri'lg'an jumi'slardi'n' ishinde tek O'zbekstan ko'leminde g'ana emes, al awxamda birinshilerden boldi'

Aqchaxonqal'aning tashqi devori 1982 – 1985 yillarda arxeolog G'.Xojaniyazov tomonidan Aqchaxon qal'ada olib borilgan ilmiy tadqiqot ishlari natijasida qal'a tashqarisida katta devor qoldiqlari topildi. 3 km dan ortiq uzunlikda aniqlangan Aqchaxon qal'aning tashqi devori Qadimgi Xorazmning xarbiy arxitekturasida juda muxim urin tutadi. Bu devor Qadimgi Xorazmning ichki bir tumani xududini urab turgan. Xorazmda xozirgacha bunday ichki xududni wrab turgan devor belgisiz. Aqchaxonqal'aning tashqi devori arxeologlar tomonidan arxeologik – topografik munosabatda twliq wrganilib chiqilgan [Yagodin, Xojaniyazov, Statov, 2006]. Bu narsa shuni kursatdiki, Aqchaxon qal'a Qadimgi Xorazmda muxim urin tutganligini bildiradi. Endi shu joyda shuni aytib wtishimiz lozimki, bunday uzun devor “ Davkesken qoshi ” deb ataluvchi Qadimgi Xorazmda aniqlangan edi. Lekin uning bajargan vazifasi alohida wrin tutadi, ya'ni Xorazmning g'arbiy chegarasini Orol – Kasbiy hududi oralig'ida yashovchi jangovor kwchmanchi chorvador xalqlardan asrab turgan.

Qadimgi Osiyo hududining tarixiy madaniyati katorida Baqtriyadagi - Balx vohasini hududini wrab turgan devorni ham kwrish mumkin. Balx devorining wq otish shinaklari 3 guruhga bwlib joylashtirilgan. Devor paxsalari soz loydan qurilgan va ayrim wrinlarida 4 – metr balandlikgacha saqlangan. Wq otish shinaklarini qurishda 41-42 X 41-42 X 11-12 wlchamdagi g'ishtlardan foydalanilgan. Devorning pastki kismining qalinligi 4 – metrgacha etadi. Devordan yunon – baktriya va kushon podsholigi davrlarida foydalanilgan. Devor Qadimgi Baqtriya vohalari ichidagi eng kattasi va eng boy hududi bwlgan qadimgi Balx vohasini wrab turgan. Boshqa qadimgi shunga wxshash qurilish qadimgi Marg'iyonadagi “Antioxa Sotera devori ” dir. U devor haqida Strabon asarlarida ma'lumotlar keltirilgan. Strabon bergan ma'lumatlarga qaraganda qadimgi Marg'iyona tekisligini wrab turgan. Antioxa Sotera devorining uzunligi 1500 stadiga tengligini aytadi. G' Strabon “Geografiya” XI, 10 G`. Bu devorning uzunligi xozirgi wlcham bwyicha 216 – 250 km bwlishi mumkin. Devorning qurilgan vaqti miloddan avvalgi III asrning birinchi yarmiga tengligi aniqlangan. Shuni eslatish kerakki qadimgi Niso shahri ham devor bilan wrab olingan. Uning 50 km uzunlikdagi bir bwlagi aniqlangan. Devor ichki tomonidan zinapoyalar tiklangan. Devorning qalinligi 5 – 8 metrga twg'ri keladi. Devorning barpo qilingan vaqti twliq aniqlanmagan. Tadqiqotlar natijasida topilgan sopol idishlarning qoldiqlariga qarab, Parfiya va Kushon podsholigi davrlariga tegishli bulishi ehtimolidan xoli emas, degan fikrga kelganlar. Shunday kilib qadimda Wrti Osiyo hududida bir qancha uzun devorlarning borligini bilamiz. Bu devorlar wzlarining bajargan xizmatiga kwra biron - bir davlatning poytaxti joylashgan hududni (Niso devori, Aqchaxon kal'a devori, Balx devori) wrab turgan va

twatdan bvladigan hujumlardan himoya qilgan. Shu bilan birga olimlarning aniqlashiga qaraganda Wrtasiyoning kwpchilik devorlari shaharlarni kwchmanchi qumlardan soklab turgan.

Utgan 2006 yilda Akchaxonkal'ada olib borilgan kazish ishlari vaktida shaxar ibodatxonasini kadimgi apklarda bezab turgan devorga 4 xil rang bilan ishlov berilgan unlab rasmlar majmuasi topildi. Bu xakida Uzbekiston matbuotida, televideniya xattoki internetda ma'lumotlar berildi. . Olimlarning aniklashicha bu rasmlar nafakat Xorazmda balki butun Urta Osiyo eng kadimiy rasmlar katoriga kirishini aytadilar. Shuningdek bu rasmlar Kadimgi Xorazm shoxlari sulolasining rasmlar galereyasiga tegishli ekanligini anikladilar.

Demak, Aqchaxon qal'a wzining qurilish loyahasiga kwra asrlar davomida arab – fors mualliflari tarafidan kwp marotaba tasvirlangan. Biri ikkinchisining ichida joylashgan uch qal'a qurg'onlardan iborat mamlakat poytaxti haqidagi tahminlarga mos keluvchi janubiy orol bwyi mintaqasidagi yagona yodgorlikdir. Twg'ri, arab va fors mualliflari asosan wrta asrlarga oid qal'a haqida swz yuritishgan. Lekin biz e'tiboringizga havola etayotgan loyihalardek wlkamizda kadimgi davrlardan boshlab mavjudligi hamda u poytaxt shaharlarigagina mansub bvlishini yana bir bor isbotlamoqda. "Aqchaxon" swzining etimologiyasi bwyicha alohida tadqiqotlar olib borilmoqda. Biroq, uning nomi tanga, shaxs nomiga, aloqador degan fikrlar ham ywq emas. Turkmanistonning Toshovuz viloyatida joylashgan "Aqcha" estaligining nomi, wzbek toponomist olimlari Z.Dusimov va X.Egamovlarning fikricha, "Oshiq G'arib" dostonidagi

Aqcha kanizakning nomi bilan bog'liq bvlishi mumkinligini aytadi. Qozoq toponomisti E.Qoyshibaev "aqcha" swzini urug' nomi bilan bog'laydi. Tarixiy manbalarda 1221 – yili mo'g'ullar tomonidan wldirilgan Xorazmshoh Alouddin Muhammadning bitta wg'lining nomi ham Aqchaxon ekanligi ma'lum. Agarda tarixiy dalillarga suyansak, bu masalaga boshqacha yondashuvga twg'ri keladi. V.V.Bartoldning kwrsatishicha Samoniylarning Wrtasiyadagi hukmronligi tugashi bilan avvalgi Movorounnahr Turkiston deb atalib, kundalik turmushdagi fors tilidagi geografik atamalar is'temoldan siqib chiqariladi, ular wrniga turkiy tildagi (Ak ko'l, Qora ko'l, Qora suv) kabi atamalar kira boshlaydi.

Tasqi'rman to'bede arxeologiyali'q qazi'w jumi'slari' 1996 ji'li' baslandi'.

1996-ji'ldan baslap Avstraliya xali'qarali'q arxeologiyali'q ekspeditsiyasi' o'z jumi'si'n baslaydi'. Arxeologiyali'q jumi'slar na'tiyjesinde bul estelikte bizin' erami'zg'a shekemgi to'rtinshi-u'shinshi a'sirlerden bizin' erami'zdi'n' to'rtinshi a'sirlerine shekemgi da'wirlerge tiyisli zardushtiylerdin' ot xrami' ashi'ldi'.

Qosimsha material:
Wall Paintings from Akchakhan-kala show Avestan Gods
(Prof. Betts Alison, Australia)

KEY POINTS FOR PRESS RELEASE

- Akchakhan-kala is a massive fortified royal centre with remarkable evidence for cult and ceremony, dating from the late 3rd century BCE to the early 2nd century CE.
- The site is located in the Birunidistrict of Karakalpakstan.
- Excavations have been carried out at the site by the Karakalpak-Australian Expedition, a collaborative team of archaeologists from the Research Institute of the Humanities of Karakalpak branch of Academy of Sciences of Uzbekistan, Nukus, and the Department of Archaeology at the University of Sydney led by Professor GhairatdinKhozhaniyazov and Professor Alison Betts.
- The project has been supported financially by the Australian Research Council with logistical support from the Research Institute of the Humanities.
- One of the key elements of the site is the remarkable evidence for royal ritual associated with cult practice. This is shown particularly in the large number of completely unique wall paintings that have been recovered from the site.
- Ancient Khorezm formed part of the Achaemenid Persian Empire around the 6th century, but became independent around the 5th-4th century BCE. From this time until around the 4th century CE it prospered and flourished under one or a small number of local regimes.
- Zoroastrianism is one of the world's great religions, practiced today by the Parsee communities. It is especially characterized by veneration of fire and exposure of the dead prior to burial of the bones in ossuaries. The prophet Zoroaster is generally believed to have lived around 600 years BCE, although some scholars place him as early as 1200 BCE. Zoroastrianism first developed in Persia, under the Achaemenidempire.
- A version of Zoroastrianism was introduced from Persia into ancient Khorezm. We know very little about early Zoroastrian practice in Central Asia up until the Sasanian period in the 3rd to 7th centuries CE. Evidence is based mainly on the sacred texts, most particularly the Avesta, with a marked absence of material evidence. However, at Akchakhan-kala, in the

1st century BCE, we have, through the wall paintings, clear and very early proof of Zoroastrianism associated with royal cult practice.

- Wall paintings in an *iwano*r columned hall at Akchakhan-kala show massive figures more than six metres high. The first one to be conserved and studied shows a male figure wearing a massive crown decorated as a city wall with arrow slits, towers and battlements. He carries a short sword strapped to his right thigh. Round his neck is an elaborate collar decorated with scenes of humans and animals engaged in diverse activities. He wears a tunic with a broad panel running down the front. This is divided into smaller panels and in each one is a repeated motif of two opposing human-headed roosters wearing masks that designate them as Zoroastrian priests and holding in one hand the bundle of *barsom* twigs associated with Zoroastrian ritual. On the right thigh, the tunic is lifted by the strap supporting the sword to reveal the trousers which are decorated with a repeated pattern of long-legged, long-necked birds.
- Professor Frantz Grenet, a world expert on the subject, has identified him as an Avestan god, Srōsh, guardian of the soul during the three days after death and protector of those who travel under dangerous circumstances, particularly on water.
- The significance of the Figure lies in its remarkable Zoroastrian attributes. Practices such as fire cults and exposure of the dead have not in themselves been sufficient to prove the centrality of Zoroastrian beliefs in ancient Khorezm, particularly at such an early date.
- In particular the remarkable ‘bird-priest motif that shows clearly the Zoroastrian nature of the figure is known only five or six centuries later in Sogdian territories far to the east of Khorezm.

As work progresses, there are estimated to be at least two and probably more of these giant figures still to be cleaned, restored and studied. The work is being carried out at the Research Institute of the Humanities by a team of conservation specialists from France and Uzbekistan. The results of the work will be published by members of the Karakalpak-Australian expedition.

- The paintings provide new and remarkable insights into one of the world’s great religions and shine fresh light on key aspects of the history of ancient Khorezm.

O'Z-OZ'IN QADAG'ALAW USHIN SORAWLAR:

1. Tolstov S.P. basshilig'indag'I Xorezm expediciyasinin' a'hmiyeti
2. G'arezsizlik jillarinda ju'rgizilgen expediciyalarda aniqlang'an zoroastrizmge tiyisli mag'lumatlar
3. Aqshaxanqala esteligindegi diywaliy suwretler
4. Zoroastrizm dini qudaylari

PAYDALANI'LG'AN A'DEBIYATLAR

1. Беруний, Абул Райхон. Қадим халқлардан қолган ёдгорликлар // Сайланган асарлар. I том. – Т., 1968. – 486 б.
2. Беруний Абул Райхон. Қонуни Мас'удий // Сайланган асарлар. V том. Биринчи китоб. – Т., 1973. – 590 б.
3. Исхоқов М.М. Халқ даҳосиниң қадим илдизлари ва қадим куртаклари. (Зардуштийлик, Зардушт ва Авесто ҳақида) / “Тил ва адабиёт таълими” журнали, 1992. № 2. – Б. 3-12.
4. Религиозные традиции мира. В 2х томах. – М.: 1996.
5. Язбердиев А. Книжное дело в древней Средней Азии // Философский энциклопедический словарь. – М.: 1983.
6. Струве В.В. Родина зороастризма // Востоковедение, Москва-Ленинград, 1948. – С. 5-34.
7. Мўминов А., Йўлдошхўжаев Х., Раҳимжонов Д., Комилов М., Абдусатторов А., Орипов А. Фан. Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан дарслик сифатида тавсия этилган. – Т.: Меҳнат, 2004. – 315 б.
8. Марказий Осиё динлари тарихи / Ш.Ёвқочев. – Т.: Тошкент Давлат Шарқшунослик институти, 2006. – 207 б.
9. Сулаймонова Ф.С. Шарқ ва Жануб. Т.: 1997.
10. “Авесто” китоби – тарихимиз ва Манавиятимизнинг қадим ёзма манбалари» мавзусидаги илмий-амалий семинар материаллари. – Тошкент, 2000.
11. Маҳмудов Т. “Авесто” ҳақида. – Тошкент, 2000.
12. Бойс М. Зороастрийцы. Верования и обычаи. Пер. с англ. И.М. Стеблин-Каменского. Послесл. Е.А. Грантовского. 2-е издание, исправленное. М., 1988; третье издание, полностью переработанное. Санкт-Петербург, 1994.
13. Ягодин В.Н., Беттс Алисон. Потреты безыменных царей Хорезма.//Фан ва турмуш. 2010

5-tema: ISLAM HA'M SUFIZM. ZIYARAT

REJE:

1. Sufizm ta'limatining kelib shigiw tiykarlari
2. Wortu Aziyali belgili sufiylar
3. G'arezsizlik jillarinda dinge mu'na'sebet.

Gilt so'zler: *islam, iyman, Quran, tasavvuf, tariqat, yassaviya, naqshbandiya, qubraviya, haj, hadis*

1. Tasavvufning kelib chiqishi, mazmuni va rivoji

Sharq xalqlari tafakkurini asrlar davomida nurafshon etib, xalqimizning ma'naviyati va ma'rifatiga chuqur ta'sir o'tkazgan tasavvuf – so'fiylik ta'limoti VIII asrning o'rtalari IX asrning boshlarida shakllana boshlagan va undan keyin keng rivoj topgan.

Islomda zohidlik an'analari paydo bo'lishi va rivojlanishining sabablari musulmon jamoasi yashay boshlagan dastlabki ikki asrdagi ijtimoiy-siyosiy ixtiloflar, chuqur g'oyaviy va ma'naviy izlanishlar bilan davom etgan diniy hayotning murakkablashuvi natijasidir.

Ilk sufiylar, ya'ni zohidlar (tarki dunyo qilganlar) ning o'ziga xos xususiyati Qur'on mazmuni ustida mushohada qilish, kundalik hayotda bu ilohiy kitob va payg'ambar hadislarini ko'rsatmalariga qat'iy rioya etish, ko'p marta qo'shimcha namoz o'qish, bedorlik va ro'za tutish, har qanday dunyoviy narsalardan yuz o'girish, kundalik hayotda taqvoli bo'lish, xususan ruhsat etilgan narsalar bilan man qilingan narsalarni qat'iy ajratish, dunyoviy va harbiy hukumatlar bilan hamkorlik qilishdan voz kechish, o'zini taqdiri ilohiyga topshirish bo'lgan. Ular faqirlikni ulug'lab, oxiratni o'ylab tavba qilish kayfiyati bilan yashagan, berganiga shukur qilganlar, azob-uqubatlarga sabr-toqatli bo'lishni targ'ib etganlar.

Tasavvuf – so'fiylik dastlab zohidlik ya'ni bu dunyo hoyu-havasidan voz kechish harakati ko'rinishida bo'lib Bag'dod, Basra, Kufa, Damashq kabi shaharlarda keng yoyilgan. Ammo zohidlik biz tushungan darajadagi tasavvuf emas, shu bilan birga tasavvufni zohidlikdan ayri holda tasavvur etish ham mumkin emas. Chunki zohidlik harakatida tasavvufning maqomlari, qonun-qoidalari tugal ishlab chiqilmagan, muayyan tizimga tushib shakllanmagan ko'rinishda bo'lgan.

Tasavvuf «So'fiy» so'zidan kelib chiqqan. Arablar so'f deb jundan bo'lgan matoni aytadilar. Dastlabki davrlarda zohidlik – tarkidunyochilik yo'lini tutganlar jundan to'qilgan chakmon-hirqa yoki po'stin kiyib yurishni odat qilganlar. Ularni boshqa kishilar jun chakmon, po'stin kiyib yuruvchilar, ya'ni so'fiylar deb ataganlar. So'fiylar boshqa kishilardan pok va g'irobna hayot kechirishi, doimiy toat-ibodatda bo'lishi va faqat ilohiy ruhga qo'shilishni maqsad qilib qo'yishi bilan ajralib turganlar. Ular uchun yagona istak Allohning diydoriga etishishdir. Dunyoviy hamma narsadan voz kechish, oxir-oqibatda o'zlikdan kechish-so'fiylik ta'limotining mohiyati sanaladi. Buyuk so'fiy Boyazid Bistomiy aytadilarki:

O`zingdan o`tding, Allohga etding. Xoja Bahouddin Naqshband aytadilarki: Bizning hech narsamiz yo`q, lekin hech narsadan kamimiz ham yo`q. O`sha «hech»... narsa ketidan yugurib g`am tashvishda ham emasmiz. Egnimizda janda, orqamizda go`riston, agar o`lsak hech bir motam kerak emas.

So`fiylik – tasavvuf avvalo kishining ko`rgliga, qalbiga tayanadi. Ko`ngilni, qalbni tarbiyalashga, pokizalashga intiladi. Chunki Alloh faqat kishining pokiza qalbidagina jilva qiladi.

So`fiylik ta`limotida insondagi jamiki xudbinlik, illat, razolat, boylikka xirs qo`yish jism ehtiyoji va nafs ta`masidan kelib chiqadi, deb qaraladi.

So`fizm (tasavvuf) aslida komil inson va inson kamoloti to`g`risidagi ta`limot desa bo`ladi. Komil inson bo`lish uchun esa avvalo jism va nafs ehtiyoji va ta`masini engish kerak. Dunyoga, boylikka mehr qo`yish insonni nafsga qul qilib qo`yadi. So`fiylik yo`lini tutgan kishi nafsni rad etadi. Nafs barcha xudbinlik va razolat, falokat va ma`naviy halokatning sababchisi. Nafs insonni tubanlik botqog`iga botiruvchidir. Ana shu falokat va illatlardan forig` bo`lishning birdan-bir to`g`ri yo`li nafs ehtiyojini engish, bosib o`tishdir. Buning uchun dunyo muhabbatidan voz kechish va Alloh muhabbatiga ko`ngil bog`lash darkor. So`fiylik buni insonning o`zligini anglash yo`li deb qaraydi. Xoja Baxouddin ta`biri bilan aytganda: O`z nafsining yomonligini tanish o`zligini tanishdir.

Mashxur tariqat (suluk) shayx (yo`lboshchi, bayroqdor) lari tasavvuf tushunchasiga qisqa va lo`nda qilib nafs bilan bog`langan holda ta`rif berganlar. Chunonchi Shayx Nuriy «Tasavvuf nima?» degan savolga: «Tasavvuf – nafs lazzatlaridan voz kechishdir»; Shayx Safiy Alimshoh: «Tasavvuf nafs manzillarini bosib o`tishdir»; Shayx Ravim: «Tasavvuf – Xudo yo`lida nafsdan kechmoqdir»; So`fiy shoir Bobo Tohir: «Tasavvuf – nafsoniy – hayvoniy hayotda o`lmoq va insoniy hayotda yashamoq», - deb javob qaytarganlar. Xullas, tasavvufda nafs buzuqligi, ochko`zligi, xudbinligi har tomonlama qoralanadi.

Tasavvuf ahli uchun asosiy masala qalbni poklash, uni xudbinlik zangidan tozalash bo`lgan. Ular bu ishni nafsni poklashdan boshlaganlar. Buning uchun nafsni poklash yo`llarini ishlab chiqqanlar. Nafsni va shu orqali ko`ngilni poklash esa riyozat chekish orqaligina bo`ladi. Riyozat chekish shunchaki, sabr-toqatli bo`lish, qiyinchiliklarga bardosh berish emas. Balki, Haq yo`lida ongli ravishda inson o`z oldiga ulug` bir maqsadni belgilab, unga etishish uchun ixtiyoriy ravishda barcha qiyinchiliklarni zimmasiga olib, to`siqlarni engib o`tib, olg`a maqsad sari intilish riyozat bo`ladi. Tasavvuf tariqatlari riyozat chekish orqali inson nafs va ko`ngilni poklash yo`li bo`lib, uni temirchining olovli qo`rasiga qiyos etish mumkin. Unda inson ko`ngli avval mumdek yumshab shakl oladi, so`ng chiniqtiriladi va sayqal beriladi. Oxirida ko`ngil po`lat ko`zgu singari sayqal topadiki, o`zida ilohiy nurni akslantirib, oy singari nurlanib, o`zi ham atrofga ziyo tarata boshlaydi. Ana shunday ko`ngil egasi komil insondir. Bunday inson o`zidan atrofga ziyo taratadi, o`zga insonlar ruhini ham ma`rifatli etadi, ko`ngillarni nurlantiradi. Buyuk sufiylar, tasavvuf tariqatlarining yo`lboshchilari ana shunday komil inson bo`lganlar. Ular riyozat chekish orqaligina u dunyo va bu dunyo saodatiga erishganlar.

Tasavvuf garchi VIII asr o`rtalari va IX asr boshlarida yuzaga kelgan bo`lsada, uning nazariyasi va amaliyoti X-XIII asrlar davomida tasavvuf adabiyotlarida ishlab chiqilib o`zining oliy bosqichiga ko`tarilgan va naqshbandiya taraqqiyotida mukammal nihoya topgan. Ularda inson va uning Xudoga munosabati qanday bo`lishi kerakligi, Xudo va inson birligi, insonni Alloh bilan qo`shilishi haqidagi ta`limot aks etgan. Ruhiy-ma`naviy kamolotga erishish yo`llari ko`rsatib berildi. Bu yo`l 4 bosqichdan iborat: 1-bosqich-Shariat. Bunga ko`ra so`fiylik yo`lini tutgan tariqat ahli avvalo shariatning barcha talabalariga bo`ysunishi, ularni bekamu-ko`st egallashi va amal qilishi kerak. Shundan keyin 2-bosqich-Tariqatga ko`tarilishi mumkin. Bunda muridlar o`z pirlari-murshidlarga (shayxlarga) itoat etishi, o`z shaxsiy istaklaridan voz kechishi shart. Ya`ni murid o`z ixtiyorini butunlay pir (ustoz) ixtiyoriga topshirishi lozim. Bu bosqichdan o`tganlar yuqoriroq, 3-bosqich- Ma`rifatga ko`tariladilar. Bunda koinotning (borliqning)birligi Xudoga mujassam bo`lishi, yaxshilik va yomonlikning nisbiyligi aql bilan emas, balki qalb bilan anglab etiladi. 4-bosqich-Haqiqat hisoblanib, so`fiy (zohid) «shaxs sifatida tugab» «haqiqat»ga, Xudoga etishadi, unga singib ketib abadiylikka erishadi. Bunga sufiylar maxsus ruhiy va jismoniy harakatlar-sig`inish va ibodatlar orqali intiladilar.

Tasavvuf ilmi-mohiyatan va mazmunan inson haqidagi ilmdir. U insonlarning ko`ngligiga, qalbiga, ruhiga xitob etgan, odamlarni hamisha poklik va ezgulikka chorlagan, to`g`rilik, rostgo`ylik, halollik va tinchlikni targ`ib qilgan, yomonlarni yo`lga solishiga da`vat etgan. Tasavvufchi shayxlar va ularning shogirdlari so`fiylik yo`lini tutgan kishilarni na dunyodan, na oxiratdan ta`ma qilmaslikka, nafs ko`chasi dan o`tmaslikka undaganlar. So`fiylik odob-axloqli, qalbi va ruhi pok, bilimi yuqori insonlarni-ya`niki komil insonlarni tarbiyalab kamolga etkazishni o`zlarining asosiy burchi va maqsadi deb bilganlar. Boshqa so`z bilan aytganda, insonning ruhiy-ma`naviy kamoloti tasavvufning asosiy maqsadi bo`lib, bu maqsad yo`lida har bir ulug` shayh o`z tartib qoidalarini ishlab chiqqan va shu asosda turli tariqat suluklari shakllangan.

Yuqoridagilarni umumlashtirib «...tasavvuf – bu ilohiyat olami, inson ma`naviyati, ruhiyati, ehtiyojlari va uning Xudoga munosabati haqidagi falsafiy ta`limot»¹ – deyishimiz mumkin.

Sodda qilib aytganda, tasavvuf inson qalbiga sayqal berish ilmidir. Xalqimiz, ayniqsa yosh avlod bu ilmdan 70 yil davomida behabar qoldi. Mustaqillik tufayli boshqa ma`naviy qadriyatlarimiz singari tasavvufiy qadriyatlarimiz qayta tiklandi, ular har jihatdan o`rganila boshlandi.

2. Movarounnahrlik buyuk tasavvuf vakillari.

Tasavvuf harakati arab mamalakatlarida vujudga kelib, so`ngra boshqa mamlakatlarda, jumladan Movarounnahrda keng tarqalgan. O`rta Osiyoda Yassaviya, Kubroviya, Naqshbandiya kabi so`fiylik tariqatlari shakllandi va shu erdan boshqa o`lkalar xalqlari orasida keng yoyilgan.

Yurtboshimizning Toshkent Islom Universitetining tashkil etish to`g`risidagi Farmoni va shu farmonga sharhda ta`kidlanganidek: «Islom

---

¹ Бўронов Қ. Халқимиз маънавияти ва маърифатининг теран илдизлари. 35-бет.

ommalashuvi va rivoji sifatida vujudga kelgan tasavvuf ham O`rta Osiyo sharoitida Yassaviya, Kubroviya, Naqshbandiya tariqatlarini vujudga keltirdiki, ular butun O`rta Sharq va Janubiy Osiyo mamlakatlarining asrlar davomida ma`naviy, madaniy rivojlanishida muhim rol o`ynadi».¹

Haqiqatan ham tasavvuf rivojida Turkiston farzandlarining xizmati beqiyos bo`lgan. Xoja Hakim at-Termiziy, Shayx Abu Mansur al-Motrudiy, Xoja Abduxoliq G`ijduvoni, Xoja Ahmad Yassaviy, Najmiddin Kubro, Sulaymon Baqirg`oniy, Baxouddin Naqshband kabi siymolar ilohiy ma`rifat yo`lining rahnomolari bo`lganlar. Tasavvuf yo`lida riyozat chekkan buyuk shayhlarning Islom dunyosidagi soni 644 nafar bo`lib, shulardan 100 dan ortig`i Turonzamindan chiqqan. Ular yaratgan ta`limot va ilgari surgan ma`naviy-axloqiy, ma`rifiy g`oyalar xozirda ham o`z ahamiyatini yo`qotgan emas. Biz bu o`rinda Ahmad Yassaviy, Najmiddin Kubro, Bahouddin Naqshbandlarning faoliyati va ta`limotlari haqida fikr yuritishni lozim topdik.

Ahmad Yassaviy – Turkistonda shakllangan tasavvufning yirik nomoyondalaridan biri. Yassaviy donishmand, shoir, Yassaviylik tariqatining asoschisi. Sayramda Ibrohim ota oilasida dunyoga kelgan. Manbalarda 1105-1166/67 yillarda yashaganligi qayd etilgan. U Buhoroda Abduholiq G`ijduvoni bilan birgalikda mashxur shayx, tasavvufning yirik vakili Yusuf Xamadoniydan tasavvufdan saboq olgan. So`ngra Turkistonga qaytib, mustaqil Yassaviya tariqatiga asos solib, o`z ta`limoti bo`yicha muridlar tarbiyalagan. Mazkur tariqatda murid amal qilishi shart bo`lgan o`nta qoida, talab mavjud. Ular asosan shayx va murid o`rtasidagi munosabatlarga oid. Bular quyidagilardan iborat:

1. Muridning hech kimsani o`z paridan afzal ko`rmasligi, doimo unga taslimiyat izhor qilmog`ining shartligi;

2. Murid shunchalik zukko va idrokli bo`lishi kerakki, u o`z piring hatto ishoralarini ham mukammal anglay oladigan bo`lsin;

3. Muridning pir (shayx) ning barcha so`zlari va ishlariga sodiq bo`lishi hamda unga mutloq mute` (qaram) bo`lishi;

4. Muridning o`z piri barcha topshiriqlarini chaqqonlik bilan sidqidildan bajarib, piri hamisha rozi qilib yurmog`i;

5. Muridning o`z so`ziga sodiq, va`dasiga amal qiluvchi, piri ko`nglida hech qanday shubha tug`ilishiga o`rin qoldirmasligining shartligi;

6. Muridning o`z va`dasiga vafodorligi va so`zida ustivor turmog`ining lozimligi;

7. Muridning o`z ixtiyoridagi barcha mol-mulkini, butun bor-yo`g`ini o`z piriga baxshida etmoq uchun tayyor turmog`i;

8. Muridning o`z piri barcha sir-asrorlaridan ogoh bo`lishi;

9. Muridning o`z piri barcha takliflarini nazarda tutib, uning mushkulotini oson qilmog`ining, pandu-nasihatlarini bajo keltirmog`ining shartligi;

---

¹ «Халқ сўзи» газетаси, 1999 йил, 8 апрель.

10. Muridning Alloh visoli uchun o'z piri yo'lida butun molu jonini baxshida etmoqqa tayyor turishi, pirning do'stiga do'st, dushmaniga dushman bo'lib yashamog'ining shartligi.¹

Yassaviy el orasida katta obro' orttirib, avliyo deb ulug'langan. «Madinada – Muhammad, Turkistonda - Ahmad» degan ovozlar tarqalgan. U Yassida vafot etgan. Mozori muqaddas qadamjoga aylangan. 1395-1397 yillarda Amir Temur Yassaviyning qabri uzra mahobatli maqbara qurdirgan.

Ahmad Yassaviy islom ahkomlarini turkiy xalqlar orasida yoyilishiga katta hissa qo'shdi. U o'z hikmatlarida ishq, poklik, halollik, yolg'ondan saqlanish, kishi moliga hiyonat qilmaslik, to'g'rilik kabi insoniy fazilatlar haqida kuyladi. U turkiy tasavvuf adabiyotida o'ziga xos maktabga asos soldi. Turkiy dunyoda biror so'fiy shoir yo'qki, unga ergashmagan, undan o'rganmagan bo'lsin.

Ahmad Yassaviyning tasavvufiy qarashlari uning «Hikmatlar» she'riy to'plamida berilgan. Unda insoniy g'oyalar, axloqiy pand-nasihatlari, islom dini aqidalari va hadislarida ilgari surilgan ma'naviy-ma'rifiy fikrlar sodda uslub bilan, xalqona ravon tilda bayon qilingan.

Yassaviy – tasavvufning mashhur va otashin kuychisi. Uning hikmatlarida ilohiy ishq ulug'lanadi. Allohni tanish, uning ishqini idrok qilish, Haq vasliga erishish, undan boshqa narsaga ko'ngil qo'ymaslik haqida fikr yuritiladi.

Yassaviy inson hayotidagi katta kurash-nafs ehtiyojlarini taslim etish yo'lidagi kurash deb hisoblaydi. Nafs inson uchun katta yov, dushman deydi. Shu yovning boshini yanchgan, uni enggan, nafs ehtiyojlariga taslim bo'lmagan kishining g'ururi, insoniy qadr-qimmatini hech kim poymol qila olmaydi, deb bilgan. Bu haqda o'z hikmatlaridan birida shunday yozadi:

Nafs yo'liga kirgan kishi rasvo bo'lur,
Yo'ldan ozib, toyib, to'zib gumroh bo'lur.
Yotsa-tursa shayton bilan hamroh bo'lur...

Nafsni tebgil, nafsni tebgil ey badkirdor, - deb hitob qiladi.

Yassaviy nafsni insondagi ichki katta dushman, u insondagi butunlikni, iymonni sindiradi deb ko'rsatadi.

«Hikmat» larda poklik, halollik, to'g'rilik, etim-esir, beva-bechora, yo'qsil, g'ariblarga g'amxo'r bo'lish lozimligini aytib, shunday deydi:

G'ariblarni ko'rgan erda og'ritmangiz,
etimlarga achchig'lanib so'z qotmangiz.
Zaif ko'rib g'ariblarga tosh otmangiz,
Bu dunyoda g'ariblikdek balo bo'lmas.

Ahmad Yassaviy nodonlikni ham keskin tanqid etgan. Nodonlik shunchaki loqaydlik, befarqlik, ilmsizlik, johillikkina emas, balki riyokorlik, ilmga amal qilmaslik, Allohni aldash, munofiqlikdir. Nodon bilan do'zaxda ham birga bo'lish mumkin emas. Undan do'zox ham hazar qiladi, u xalqning kulfati, aqlning jallodi, deb biladi.

Duo qiling nodonlarni yuzun ko'may,
Haq taolo rafiqlik bo'lsa bir dam turmay.

¹ Қаранг. Жўраев У., Саиджонов Й. Дунё динлари тарихи. 148-бет.

Bemor bo`lsa nodonlarni xolin so`rmay,
Nodonlardin yuz ming jafo ko`rdim mano.

Shunday qilib, Yassaviy «Hikmatlar» ida insonga hos bo`lgan barcha ijobiy xislatlar ulug`lanadi, salbiy illatlar qoralanadi, mehr-muruvvat, ishq, sadoqat, adolat tarannum etiladi.

Najmiddin Kubro – tasavvufning mashxur shayxlaridan biri, Kubroviya silsilasining asoschisi. Uning laqablari: «Najmiddin» - «Dinning yulduzi», «Kubro» - «Ulug`», «Valiytarosh» - «Valiylarni tarbiyalovchi». Kubro 1145 yilda Xorazmda tavallud topgan. Yoshligidanoq hadis va kalomni o`rganadi. Ilm istab Misr, Shom, Bag`dod, Nishopur va Tus kabi shaharlarga boradi. O`sha davrning buyuk shayx va olimlari: Bobo Faraj, Ismoil Qasriy, Ammor Yosir, Ro`zbexon Misriy va boshqalardan zoxiriy va botiniy ilmlarni o`rgangan. O`z yurtiga qaytgach, xonaqoh ochib, valiylik – ustozlik qilgan.

Bosqinchi Chingizxon lashkarlari 1221 yilda Xorazmga yaqinlashib yurt og`ir ahvolda qolganida 76 yoshli Kubro ona yurtini hhimoya qilishga otlanadi va mug`ullar qo`lida qahramonlarcha shahid bo`ladi. Aytishlaricha o`limi oldidan yalov ushlagan bir mug`ul askariga tashlanib, uni mahkam ushlagan. O`limidan so`ng yalovni uning qo`lidan qirqibgina ola olganlar. Bu haqda Mirzo Ulug`bek «To`rt ulus tarixi» asarida shunday yozadi: «Murshidi a`zam Shayx Najmiddin Kubro xudo amri bilan Xorazm uchun boshini tikdi. Boshini topshirishda qotil yaloviga yopishdi. Dini haq iqlimining shohi. Ul pir sarpanjasidan o`n zabardast yigit yalovni chiqarib ola olmadilar. Sayidlar shayxi sarpanjasida kofir yalovini ko`rib hayratda qolgan oqillar bu holni sharxladilar: Yalov uchini Shayx tutib, ta`rix aytdiki, vafotim sanasi «Shohi shuhado» («Shahidlar shohi») dir.

... Biz shunday ulug`lardanmizki, gavhar tutamiz; oriq echki tutgan pastkash emasmiz. Imon qadahidan bir qo`limiz bilan may ichsak, ikkinchi qo`limiz bilan kofir yalovidan tutamiz».¹

Vatandoshimiz Najmiddin Kubroning bu jasorati avlodlar uchun, vatanparvarlikning yorqin timsolidir.

Najmiddin Kubro tariqatining o`ziga xos xususiyati uning dunyoqarashida ifodasini topgan. Xudo va borliq masalasini hal etishda islom ta`limotiga asoslanadi. Uning fikricha, hamma narsa va xodisalarining yagona asosi – bu Allohdir, borliqdagi qolgan hamma narsa va xodisalar, shu jumladan, odamzot ham uning shu`lasi, ko`rinishi, jilvalanishi deb hisoblaydi.

Shayx Kubro odamzot umrining, dunyoning mohiyatini ham tasavvuf nuqtai nazaridan turib izohlaydi. Bu haqda shunday degan: «Dunyo – o`ylash o`rni, ibrat manzili, ishrat saroyi, ko`prik binosidir. U mo`minlarning ekinzori, qidiruvchilarning bozori, intiluvchilarning savdo do`koni, izlanuvchilarning ulovi, suluk yo`liga kirganlarning ko`prigi, aldaganlarning ma`shuqasi, sodiqlarning o`tar joyi, oriflarning axlatxonasi va shaytonlarning o`lkasidir... Uning bilan savdo qilganlar aldanadi, unga ko`ngil bergan yo`ldan ozadi... »¹

¹ Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи. Тошкент, Чўлпон, 1994, 165-166-бетлар.

¹ Муллахўжаева К. Кўнгилга назар. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 2001 йил, 23 ноябрь.

Najmiddin Kubro inson haqidagi qarashlarida, inson o`z mohiyati e`tibori bilan kichik olam – «olami sug`aro» dir, ammo unda katta olam «olami-Kubro» xususiyatlari mujassamdir. Odamzot taraqqiy etib borsa, u Allohning «Rahim» va «Rahmon» sifatlaridan boshqa barcha sifatlarini bilib oladi. Biroq bu yo`lda unga piri komil rahnamolik qilishi lozimligini ta`kidlaydi.²

Buyuk so`fiy o`zining asarlarida kubroviya tariqati a`zolari – soliqlar amal qilishi, kamolotga erishishi lozim bo`lgan o`nta axloq-odob qoidalarini ishlab chiqqan. Ular quyidagilardan iborat:

1. **Tavba.** Soliq oldingi qilmishlariga tavba qilib, Xudoni bilishi, unga qaytishi, o`z ixtiyori bilan uni savashi, zohiran va botinan muttasil poklanib, takomillashib bormog`i lozim.

2. **Zuhd fi-dunyo.** Tariqat yo`lini tutgan kishi barcha dunyoviy boyliklardan, mol-mulk va noz-ne`matlardan voz kechishi, o`zini tiyishi darkor.

3. **Tavakkul al-Allo.** Tariqat a`zosi Allohga mutloqo ishonishi, unga sitqidildan e`tiqod qilishi, barcha ishlarni qilishda uning mehribonligi va qudratiga umid bog`lashi zarur.

4. **Qano`a-qanoat .** Soliq mol-dunyoga, boylikka mukkasidan ketmasligi, unga hirs qo`ymasligi, oz narsa bilan qanoatlanishi, sabr-toqatli va qanoatli bo`lishi shart.

5. **Uzlat.** Soliq yolg`iz qolib, xaloyiqdan uzoqlashib, qalbini mustahkamlab, xis-tuygularini jilovlab, botinan o`zini chiniqtirib, poklanib bormog`i zarur.

6. **Mulozamat az-zikr. (Uzluksiz zikr).** Tariqat a`zosi doimo Alloh nomini tilga olib, butun qalbini U bilan to`ldirib borishining shartligi. Shundagina pastkashlik, hasad, ochko`zlik, ikkiyuzlamachilik va boshqa salbiy illat va razilliklar kishi ko`ngliga yo`l topa olmaydi.

7. **Tavajjuh.** Soliq butun qalbi, bor vujudi bilan Allohga murojaat qilishi, Unga cheksiz muhabbat qo`yishi, undan boshqa narsa borligini his etmasligi lozim.

8. **Sabr.** Soliq to`g`ri yo`ldan adashmasdan borishi uchun o`z mayllarini so`ndirishi, hayvoniy xususiyatlardan – shahvoniy hirsu havolardan qutulmog`i kerak.

9. **Muroqaba.** Tariqat a`zosi o`z qalbini har qanday pastkashliklardan saqlamog`i, riyo va makru hiyla nayranglardan xalos bo`lmog`i shart. Shundagina dil yomon illatlardan poklanadi, ruh nafs natijasida zanglab qolgan bo`lsa, jilo topadi.

10. **Rizo.** So`fiy endi Alloh uni sevib qolganligini sezadi. Rizolik maqomi soliqning Haqqa etishganligini bildiradi.¹

Yuqoridagi qonun qoidalarda tasavvufning ham nazariy, ham amaliy masalalari o`z aksini topgan.

Baxouddin Naqshband (1318-1389) – naqshbandiylik tariqatining buyuk namoyondasi. El orasida Xoja Bahouddin Balogardon, Xo`jai Buzruk, Shohi

---

² Комилов Н. Тасаввуф. 2-китоб. Тавхид асрори. Тошкент. Ф.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1999, 174-бет.

¹ Қаранг. Ислом энциклопедия. 138-139-бетлар; Бўронов Қ. Халқимиз маънавияти ва маърифатининг теран илдизлари. 52-бет.

Naqshband nomlari bilan mashxur. Buxoroda Qasri Xinduvon qishlog`ida tug`ilgan. Baxouddin Naqshband Boboyi Samosiy, Amir Kulol, Mavlono Orif, Halil ota, Qusam Shayh kabi ustozlardan saboq olgan. U ikki marta haj qilgan. G`aribona hayot kechirgan, faqat o`z mehnati orqali dehqonchilik va keyinroq mis va kimxobga naqsh solish bilan kun ko`rgan. O`z ta`limotini yaratishda Abduxoliq G`ijduvoni asos solgan. «Xojagon» silsilasining sakkiz moddadan iborat qoidasiga o`zining uch qoidasi (talabi) ni qo`shib uni takomilga etkazdi. Shu tariqa tasavvuf naqshbandiya tariqatida yanada mukammallikka erishdi.

Baxouddin taxallusi Naqshbandning dinni mustahkamlash va taraqqiy ettirish uchun qilgan xizmatlari ulug` va beqiyos bo`lganligi uchun berilgan. Ma`nosi dinning fahri, bebahosi demakdir. Naqshband taxallusiga kelsak u ikki mazmunda talqin etiladi. Biri ul zot misga, matoga gul, naqsh soluvchi bo`lganligi uchun naqshband taxallusi berilgan deb e`tirof etiladi. Ikkinchi talqin esa Allohni qalbiga naqsh qilib olgan degan ma`noda ifodalanadi. Baxouddin Balogardon deyilishining sababi ustoz Shayx Boboyi Samosiyning Naqshbandga qarata aytgan «Karomat qilibdurlarki, nozil bo`lgan balo sening barokatingdan daf` bo`lgay!» so`zlariga nisbat beriladi. Ya`ni ul zot kishilarning, elu yurtning boshiga kelguvchi baloyu qazolarni, yovuzliklarni qaytaruvchi, daf` etuvchilik karomat sohibi bo`lganliklarini anglatadi. Xalqimizda bejizga Baxouddin Balogardonga etti tanga atab yubor deb aytilmaydi.

Baxouddin Naqshband shonu shuhratning shoh supasiga ko`tarilganlarida ham o`zlari uchun xizmatkorlar saqlamagan ekan. Aksincha shohu gado barobarligi to`g`risidagi adolatli g`oyani ilgari surgan. «Xojalik bandalikka to`g`ri kelmas, Alloh oldida barcha barobar» - deb aytgan. Naqshband o`zini doimo hukmdorlardan uzoqda tutgan. Odamlarga yaxshilik qilish eng yuksak insoniy burch ekanligini ta`kidlab, sham kabi yongil, elga oydinlik ulash, ammo o`zing xilvatda turgil deb aytgan. U hamma uchun, ayniqsa oddiy xalq, xunarmandlar uchun qo`l keladigan «Dil ba yoru dast ba kor» - «Dil yor (Alloh) bilan, qo`l ish bilan band bo`lsin» shiorini o`rtaga tashlagan. Bu shior naqshbandiylikning asosiy mohiyatini tashkil etadi.

Aytish joizki mazkur hayotbaxsh shiorda tasavvufni nazariy va amaliy jihatlari tugal holga kelganligi o`z ifodasini topgan. Chunonchi, tasavvuf yo`liga kirgan kishi Tavhid (Alloh) mohiyatini o`zi uchun anglab etdi, endi bundan keyin nima qilishi kerak? Bu savolga tasavvufning oxirgi tariqati Naqshbandiya javob berdi. Birinchi maqsadga erishildi – «dilda yor» (Alloh) holati mavjud, endi ishga kirishmoq lozim – «dast ba kor» ga o`tishi kerak. «Dilda yor» holati tasavvuf yo`liga kirgan kishining dilida, ya`niki qalbida g`araz, xudbinlik yo`qligini, uning pokligini bildiradi. «Dast ba kor» ishga qo`l urilsa tasavvuf ahlining o`z shaxsiy g`arazli maqsadlari uchun emas, xolis Alloh uchun, haqiqat va adolat tantanasi uchun amaliy harakatga kirishilgan bo`ladi. Shu sababli har nafas «dilda yor» bo`lishi, «Alloh» ismi dilda zikr etilishi, ya`ni «Hush dar dam» qoidasiga amal qilishi taqozo qilinadi. Chunki Alloh nomi bir nafas dilni tark etsa, darhol o`rnini g`araz, xudbin bir niyat egallashi mumkin. «Nazar bar qadam» shu ma`noga yaqin turib, u behuda biror qadam qo`ymaslik, har bir amaliy harakatning Alloh yo`lida

qo'yilayotganini his etib, diqqat bilan kuzatib, nazardan qochirmay borish kerakligini bildiradi.¹

Naqshband ilgari surgan «Dil ba yoru dast ba kor» shiorini yanada soddaroq tarzda shunday izohlash mumkin. Tasavvuf ahlining maqsadi Alloh vasliga erishish bo'lsa, buning uchun tarki dunyo qilish, zohidlik yo'lga kirishi shart emas, balki Allohni har damda dilda zikr etib, qo'l esa mehnat bilan band bo'lgan holda ham etish mumkinligini anglatadi.

Baxouddin Naqshband Islomni hayot bilan, shaxs va oila bilan, jamiyat ravnaqi bilan bog'lab «Kam egil, kam uxla va kam gapir» deb nasihat qilgan. Amir Temur bu shiorga amal qilib, arkonu davlatga, barcha mulozimlarga aytar so'zim shu bo'ldi: «Kam englar – ocharchilik ko'rmasdan boy-badavlat yashaysizlar, kam uxlanglar – mukammalikka erishasizlar, kam gapiringlar – dono bo'lasizlar»,² – deb yozgan.

Naqshband doimo adolatni, mehnat asosida bunyod etilgan halol luqmani maqullagan. Bu jihatdan uning «insondagi yaxshi fe'llar, yaxshi amallar halol luqmondandir» so'zlari biz uchun ibratdir.

Naqshbandiya tariqati o'zining mazmun-mohiyati jihatidan yangi tarbiya usullari – suhbat ta'limi, yashirin, botiniy zikr, «anjuman ichra xilvat»ni olg'a suradi va targ'ib qilishi bilan ajralib turadi. Ya'ni Allohga yaqinlashishning butunlay yangi bo'lgan, sifat jihatdan avvalgi tariqatlardan tubdan farq qiladigan o'n bitta qoida, talab va usullarini ishlab chiqqanligi bilan ajralib turadi. Bu usul va qoidalar quyidagilardan iborat:

1. **Xush dar dam.** Tariqat a'zosi doimo Alloh nomiga zikr qilishi, zikrga g'arq holatda xushchaqchaq bo'lib yurmog'i lozim. Botindan chiqayotgan har bir nafas hushyorlik va ogohlik, xuzur ila chiqmog'i lozim, toki bunda g'aflat unga hech yo'l topa olmasin.

2. **Nazar bar qadam.** Muridning nazari doim oyoq panjalarining ustida bo'lsin, uning nazari boshqa narsalarga sochilmasin va keraksiz joyga tushmasin. Lozim bo'lmagan joyga bormasin.

3. **Safar dar vatan.** Tariqat a'zosi bashariy tabiatda safar qilsin, ma'nosini bildiradi.

4. **Xilvat dar anjuman.** Muridning doimo «Qalbing Allohda, qo'ling esa mehnatda» shioriga amal qilib, zohiran xalq bilan, botinan Xaq bilan bo'lishligini bildiradi.

5. **Yodkard.** Tariqat a'zosi doimo Alloh yodi bilan yashamog'i va zikr tushmog'i lozim.

6. **Bozgasht.** Tariqat a'zosi tili yoki dilida kalima keltirgandan so'ng uning orqasidan «Xudovando, mening maqsadim sensan» so'zini aytadi. Bu qoida odamdan yaxshi yoki yomon fikrlarni haydovchidir.

7. **Nigohdasht.** Tariqat a'zosining hayolini bir joyga qo'yib, xotirjam bo'lib yurish odatini bildiradi.

---

¹ Қаранг. Имомназаров М., Эшмухамедова М. Миллий маънавиятимиз асослари. 176-бет.

² Amir Temur yigitlari. Toshkent, Navr'uz, 1992, 58-бет.

8. **Yoddasht.** Tariqat a`zosi Allohni doimo zavq va shavq ila yodda tutish, ogoh bo`lish odobi.

9. **Vuqufi zamon.** Tariqat a`zosining doimo o`z vaqtini hisob-kitob qilib yurishi, vaqtning qanchasi hayrli, qanchasi yomonlik uchun bo`lganligini o`ylab yurmoqligi odobini bildiradi.

10. **Vuqufi adadiy.** Tariqat a`zosi uchun hamisha o`zining yagonaligini, tanholigini, vohidligini nazarda tutib yurish odobidir.

11. **Vuqufi qalb.** Tariqat a`zosining hamisha o`z dilida Allohni saqlash bilan ko`ngli to`q hamda xotirjam bo`lib yashirin zikr holatida bo`lish odobini bildiradi.¹

Yuqorida qayd etilgan tariqat a`zosi amal qilishi shart bo`lgan qoida, talab, odobning sakkiztasini Abduxoliq G`ijduvoniyy yaratgan. Ular Baxouddin Naqshband tomonidan yana uchta qoida bilan boyitilib takomilga etkazilgan.

Baxouddin Naqshband haqida Alisher Navoiy «Nasoyim ul-muhabbat» asarida shunday deb yozgan: «Oliy sifatlar egasi va mo`tabar zot, Haq ravshanligining shohi va to`g`ri yo`lning gul soluvchisi bo`lgan Xoja Bahouddin Naqshband bu iqlim uzra taxt qurgach, yo`qlik mulkida ham podshoh bo`ldi».¹

Haqiqatan ham, oltin silsila – silsilot az-zahob deb atalgan va ko`ngillarda ishqu sadoqat urug`ini ko`kartirishga zamin yaratgan naqshbandiya tariqati musulmon olamida asrlar osha chuqur ildiz otdi. Xozirda Pokistonda naqshbandiya tariqati Jahon markazi faoliyat ko`rsatmoqda.

XXI asrga kelib, nafaqat musulmon olamida, balki AQSh, Germaniya, Rossiya, Avstraliya, Litva kabi mamlakatlarda ham bu tariqatga ixlosmandlar ko`paydi.

«Naqshbandiylik tasavvufni hayotiyashtirgan ta`limotdir, - deydi Pokistondagi naqshbandiya tariqati Jahon markazi raisi Zulfiqor Ahmad. – Ushbu tariqat daraxti hali butun olamni tutadi, chunki unda kishilik tafakkurining eng amaliy va oqilona xulosasi mujassam»²

3. Mustaqillik va tasavvuf.

Sho`rolar mafkurasi hukmron bo`lgan zamonda KPSS va Sovet davlatining yovuz daxriylik siyosati natijasida umuman din, xususan Islom dini ta`ziqqa uchradi. Diniy kitoblar yo`qotiladi, ulamolar ta`qib va qo`vg`inga uchradi. Xalqimizning dahosi bilan barpo etilgan machit va madrasa kabi me`moriy obidalar buzib tashlandi, borlari qarovsiz xaroba xolga kelib qoldi. Aziz avliyolar nomi bilan bog`liq qadamjohlarga ziyorat qilish taqiqlandi.

Din rivoji yo`lida fidoyildik qilgan allomalar, mashxur tasavvufchi mutafakkir va shoirlarning: Yusuf Hamadoniy, Abduxoliq G`ijduvoniyy, Ahmad Yassaviy, Najmiddin Kubro, Baxouddin Naqshband, Sulaymon Baqirg`oniy, So`fi Olloyor, Xoja Axror Valiy va boshqalarning ma`naviy-ma`rifiy merosidan bahramand bo`la olmadik.

Mustaqillik diniy qadriyatlarimizni xalqimizga qaytardi. Qur`oni karim, Xadislar o`zbek tilida chop etildi. Islom yo`lida fidoyilik qilgan allomalar hayoti

¹ Каранг. Жўраев У., Саиджонов Ё. Дунё динлари тарихи. 154-155-бетлар.

¹ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 17-том, «Фан», Тошкент, 2001, 261-265-бетлар.

² «Халқ сўзи» газетаси, 2003 йил 28 ноябрь.

va faoliyati haqida kitoblar nashr qilindi, ularning asarlari chop etildi. Ular qilgan yaxshilik, ezgu savob ishlari izsiz ketmadi. Qadamjohlar obodonlashtirildi va obodonlashtirilmoqda. Mana bir misol.

1998 yil Imom Buxoriy tavalludining 1225 yilligi munosabati va Prezidentimiz Islom Karimov tashabbusi bilan ul ulug` zot mangu uyquga ketgan joyda zamonaviy tarixiy yodgorlik majmua barpo etilib, xalqimiz ziyoratgohiga aylantirildi.

2004 yil 27 mayda O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Baxouddin Naqshband yodgorlik majmuasi Markazini tashkil etish to`g`risida» qarori e`lon qilindi. Qarorda ta`kidlanganidek ushbu Markaz: «Islom olamining benazr namoyandasi Bahouddin Naqshbandning jahon tafakkur hazinasiga va muqaddas dinimiz rivojiga qo`shgan ulkan hissasini inobatga olib, uning merosini chuqur o`rganish va keng targ`ib qilish, ezgulik, ma`naviy komillikka chorlovchi g`oyalarini vatandoshlarimiz, ayniqsa, yosh avlod qalbi va ongiga singdirish hamda allomalar yodgorlik majmualarini asrab-avaylash va yanada obodonlashtirish borasidagi ishlarni takomillashtirish maqsadida» tashkil etildi. Bunday hayrli va savob ishlar yurtimizda muntazam ravishda amalga oshirib kelinmoqdaki, ular yoshlarni mehnatsevarlik, bunyodkorlik, Vatanga sadoqat ruhida tarbiyalashda tasavvur vakillarining hayotbaxsh o`gitlaridan yanada samarali foydalanish imkonini kengayishiga yordam bermoqda.

Tasavvuf vakillarining yubileylari o`tkazilib, ular qoldirgan meros xalqimizga qaytarildi. Jumladan 1993 yilda Baxouddin Naqshband tavalludining 675 yilligi nishonlandi. Ahmad Yassaviyning «Hikmatlar» to`plami nashr etildi. 1998 yilda Imom Buxoriyning 1225 yilligi; 2000 yilda Motrudiy tavalludining 1130 yilligi, Marg`inoniyning esa 910 yilligi; 2001 yilda «Avesto» ning 2700 yilligi; 2003 yilda Abduxoliq G`ijduvoniyning 900 yilligi nishonlangan bo`lsa, 2004 yilda Naqshbandiylik tariqatining davomchisi Xoja Axror Valiy tavalludining 600 yilligi nishonlanadi. Bularga faqat mustaqillik tufayli erishdik.

O'Z-OZ'IN QADAG'ALAW USHIN SORAWLAR:

1. Islam dininin' Worta Aziyag'a tarqaliwi
2. Mawarannaxrda tarqalg'an tariqatlar
3. Naqshband wo'miri ha'm sufiliq joli
4. Axmed Yassaviy wo'miri ha'm sufiliq joli

PAYDALANI'LG'AN A'DEBIYATLAR:

1. Куръони карим маъноларинини таржима ва тафсири / Таржима ва изохлар муаллифи Абдулазиз Мансур. – Т.: Тошкент ислам Университети, 2007. – 517 б.
2. Мўминов А., Юлдошхўжаев Ш., Раҳимжонов Д., Комилов – М., Абдусатторов А., Орипов А. Диншунонослик. – Т.: Меҳнат, 2004. – 315 б.

3. Ҳасанов А., Комилов Н., Уватов У., Азимов А., Раҳимжонов Д., Зоҳидов Қ. Ислом тарихи. – Т.: “Тошкент ислом Университети” нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2008. – 256 б.
4. Абул Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ал-Адаб ал-муфрад. – Т.: Ўзбекистон, 1990. – 197 б.
5. Уватов У. Муслим ибн ал-ҳажжож. Т.: А. Қодирий номли “Халқ мероси” нашриёти, 1995.
6. Ислам: Энциклопедический словарь. – М., 1991, сс. 141-144, 262-263.